

۲۵۵

فصلی از خلاصه الاخبار

تالیف خوند میر

با

مقدمه و حواشی و تعلیقات

استاد

گویا - اعتمادی

تعداد طبع ۱۰۰۰ جلد

دلو ۱۳۴۵

طبع تالیر

دولتی مطبعہ

تاریخ
ایران

۴

۳

۵

اسکن شد

فصلی از خلاصه الاخبار

تالیف خوندمیر

با

مقدمه و حواشی و تعلیقات

استاد

گویا - اعتمادی

تعداد طبع ۱۰۰۰ جلد

طبع نامیر

دلو ۱۳۴۵

فصلی از خلاصه الاخبار

این رساله در قرن نهم هجری، در زمان سلطان حسین با یقرا و علی شیر نوائی رقم یا فته بود و مولف آن، خوند میر صاحب حبیب السیر میباشد.

مندرجات این رساله حاوی مطالب، مدنیت، مشاهیر، باغها، عمارات، تعمیرات و ساختمان ها و سایر گفتمنی ها و خواندنی های مربوط بهرات در عصر متذکرة فوق است.

این رساله را بنیاد علمی استاد گویا اعتمادی با حواشی و تعلیقات و مقدمه قبلا در مجله آریانا نا طبع و نشر کرده و هم بصورت جدا گانه به تعداد چهل نسخه از طرف آن انجمن نشر یافته بود چون تعداد آن بسیار کم و بکلی ناباب شده بود اینک مدیریت تبلیغات با نرهدایت و راهنمایی جلالتماب محمد عثمان صدقی وزیر اطلاعات و کلتور که در نشر کتب مفید و تعمیم فضایل توجه خاصی دارند رساله مذکور را مجدداً بطبع رسانیدند. امید است این رساله برفع احتیاج علمی کسانی که در صدد معلومات و کسب مطالب مربوط به مدنیت هرات در قرن نه میباشد کمک کرده بتوانند.

محمد یونس حیران مدیر عمومی تبلیغات

د لو ۱۳۴۵

تشکر و اعتذار

بیست و یک سال پیش ازین این رساله بطور مسلسل در دوره سوم و چهارم مجله آریانا نشر می شد و بعد از نشر قسمت آخرین آن به تعداد چهل نسخه بصورت جداگانه از طرف انجمن تاریخی تدوین و انتشار یافت در موقع تصحیح آن تنها یک نسخه داورالتحریر شاهی در دسترس من بود و نسخه های دیگر در تصرف من نبود که مقابله و تصحیح آن حسب میل صورت می گرفت برای روشن شدن متن و شناسایی رجال و امکنه و بقاع و مساجد و حضایر و حدائق و اربطه و مقامات بکاتب و رسایل دیگر که معاصر این کتاب است و هم زمان آن نگارش یافته رجوع شد و تا اندازه در زوایا و خفایای آن پر تو و روشنایی افکنده شد این رساله در هند و ایران و پاکستان و ازبکستان و تاجکستان مقبول و مرغوب واقع شد و از طرف محققین و نویسندگان نامی آنان استقبال خوبی گردید چون تعداد نسخ آن بسیار کم و بکلی نایاب شده و طالبان و مشتاقان آن زیاد بود بنا بران وزارت اطلاعات و کلتور اراده فرمود تا تجدید طبع آن بعمل آید و بتعداد هزار نسخه طبع شد اگر در طبع سابق و حاضر آن اغلاط دیده می شود عذر ما را قبول نمایید که از طرفی در تصحیح آن تنها یک نسخه اکتفا گردید و از طرف دیگر پیریدگی و کهنگی حروف نیز عامل مهم بود .

در پایان مراتب سپاسگذاری خود را بسمدیریت تبلیغات وزارت اطلاعات و کلتور که بسمی و اهتمام کارکنان فعال آن این اثر مفید صورت طبع ثانی گرفت تقدیم می نمایم . گویا اعتمادی

فهرست مطالب

رساله

فضلی از خلاصه الاخبار

مقدمه

صفحه	عنوان
۱	۱- شرح حال خوند میر
۲	۲- تالیفات خوند میر
	در بیان شمه از صفات دارالسلطنه هرات
	ذکر بعضی از عمارات
۸	۱- قلمه اختیارالدین
۹	۲- مسجد جامع هرات
۱۴	۳- مدرسه غیاثیه
»	۴- خانقاه جدید
»	۵- دارالحديث و دارالشفاه مهدعلیا ملکت آغا
»	۶- مدرسه خواجہ کمال الدین حسین و غیره
۱۵	۷- دارالسیاده سلطانی
»	۸- مدرسه نظامیه
۱۵	۹- مدرسه فصیحیه
۱۶	۱۰- مدرسه و خانقاه میرزا شاهرخ
۶	۱۱- کتابخانه احمد میرزا

(ب)

صفحه	عنوان
۱۶	۱۲- تعداد بقاع بیرون شهر هرات
۱۶	۱۳- مسجد چارسوق میرزا علاءالدوله
»	۱۴- مدرسه و خانقاه امیر فیروز شاه
»	۱۵- مسجد جامع بانوی عظمی گوهر شاد آغا
۱۷	۱۶- مدرسه شریفه مهملیا گوهر شاد آغا
»	۱۷- مسجد سر بل انجیل
»	۱۸- مدرسه و خانقاه سلطانی
۱۸	۱۹- مسجد جامع علیشیر
۱۹	۲۰- خانقاه و مدرسه اخلاصیه
۱۹	۲۱- مدرسه بدیعیه
۲۰	۲۲- حظیره سستی عالیہ بی بی
»	۲۳- مزار ام فخر رازی
»	۲۴- مدرسه چهار منار
۲۰	۲۵- حظیره فیروزه سلطان بیگم
۲۱	۲۶- خانقاه بنادگانی
»	۲۷- مدرسه سلطان آغا
»	۲۸- مدرسه کوکلناش
»	۲۹- مسجد جامع منجمه
»	۳۰- مدرسه جامی
۲۱	۳۱- عمادت سر مزار جامی
»	۳۲- مزار شیخ زین الدین خوافی
۲۲	۳۳- ابوان دیدگاه
»	۳۴- حظیره شیخ بهاء الدین عمر
»	۳۵- حظیره سلطان احمد میرزا

(ج)

صفحه	عنوان
۲۲	۳۶- خانقاه خواجه انصار
۲۳	۳۷- نعمت آباد
۲۳	۳۸- مدرسه امیرغیاث بخشی *
»	۳۹- مدرسه سیدغیاث الدین محمد باغبان
۲۳	۴۰- مسجد جامع زیارت گاه جم جاه
۲۴	۴۱- مزار خواجه ابوالولید
	ذکر بعضی از بسا تین و باغات هرات
۲۴	۱- باغ جهان آرا
۲۵	۲- باغ بیت الامان،
»	۳- باغ چمن آرای
»	۴- تخت آستانه
»	۵- تخت سفر
»	۶- باغ مرغنی
»	۷- تخت سربل سنگک کشان
۲۶	۸- باغچه تخت عزیزان
»	۹- باغچه گازرگاه
۲۷	۱۰- باغ زاغان
»	۱۱- باغ نو
»	۱۲- باغ ذبیده
»	۱۳- آق سرا
»	۱۴- باغ سفید
	ذکر بعضی از مشایخ و سادات معاصر باسلطان حسین بایقرا
۲۹	۱- قاضی قطب الدین احمد الامامی
۳۰	۲- سید اصیل الدین عبدالله الحسینی

صفحه	عنوان
۳۰	۳- کمال الدین عبدالرزاق
»	۴- مولانا محمد معین
»	۵- مولانا یوسف بدیمی
۳۱	۶- شمس الدین محمد اندجانی
۳۲	۷- بهلوان محمد ابوسعید
۳۲	۸- قاضی نظام الدین محمد
۳۳	۹- مولانا شمس الدین محمد اسفزاری
۳۳	۱۰- مولانا شمس الدین محمد مشهور به ملازاده عثمان
۳۳	۱۱- مولانا برهان الدین عطاء الله
۳۴	۱۲- امیر خواجه محمد
۳۶	۱۳- مولانا قطب الدین آدم
۳۶	۱۴- مولانا شمس الدین محمد روحی
۳۷	۱۵- مولانا کمال الدین حسین معمائی
	ذکر بعضی از علما و فضلاء و شعرا و زما ن سلطنت حسین بایقرا
۳۹	۱- شیخ الاسلام سیف الدین احمد تغتا زانی
۴۰	۲- شیخ جلال الدین پورانی
۴۰	۳- جمال الدین عطاء الله
۴۱	۴- امیر عید القادر
۴۱	۵- ابراهیم مشمش
۴۲	۶- امیر برهان الدین عطاء الله
۴۲	۷- امیر کمال الدین حسین
۴۳	۸- امیر ابراهیم مشهدی
۴۳	۹- امیر شمس الدین محمد بن امیر یوسف
۴۳	۱۰- امیر برهان الدین

صفحه

عنوان

- ۱۱- امیر اخفیارالدین حسن ۴۳
- ۱۲- امیر مرتاض ۴۴
- ۱۳- سید رضی الدین ۴۴
- ۱۴- امیر نظام الدین مشهدی ۴۴
- ۱۵- مولانا معین واعظ ۴۴
- ۱۶- مولانا کمال الدین حسین واعظ ۴۵
- ۱۷- مولانا فصیح الدین محمد ۴۶
- ۱۸- مولانا حمید الدین تپاگانی ۴۶
- ۱۹- مولانا کمال الدین محمود شیروانی ۴۷
- ۲۰- خواجه عماد الدین عبدالعزیز المشنهر به مولانا زاده ابهری ۴۷
- ۲۱- مولانا خلیل الله »
- ۲۲- خواجه عبدالرحمن ۴۸
- ۲۳- مولانا عصا الدین ابراهیم »
- ۲۴- مولانا حیدر »
- ۲۵- مولانا طاهر »
- ۲۶- مولانا هاشمی »
- ۲۷- مولانا شمس الدین ۴۹
- ۲۸- مولانا شمس الدین »
- ۲۹- مولانا غیاث الدین بهرآبادی »
- ۳۰- مولانا شمس الدین محمد حنفی »
- ۳۱- مولانا حاجی محمد تبریزی »
- ۳۲- مولانا سلطان محمود »
- ۳۳- مولانا غیاث الدین محمد طبیب سبزواری »
- ۳۴- مولانا درویش علی طبیب ۵۰

صفحه

عنوان

۵۰	۳۵- مولانا محمد طیب
۵۰	۳۶- مولانا عبدالحی تونس
۵۰	۳۷- امیر نظام الدین شیخ احمد سہیلی
۵۱	۳۸- امیر کمال الدین حسین جلاہ
۵۲	۳۹- خواجہ شہاب الدین عبد اللہ
۵۳	۴۰- مولانا عبد اللہ حامی ہاتفی
۵۳	۴۱- خواجہ آصفی
۵۴	۴۲- مولانا سیفی
»	۴۳- مولانا بنانی
»	۴۴- مولانا نظام آبادی
۵۵	۴۵- مولانا ریاضی
»	۴۶- مولانا آکھی
»	۴۷- مولانا ہلالی
»	۴۸- مولانا شوقی
۵۶	۴۹- مولانا شہاب
»	۵۰- مولانا اثیر
»	۵۱- مولانا اہلی
»	۵۲- امیر کمال الدین سلطان حسین
۵۷	۵۳- مولانا شمس الدین محمد بد خشی
»	۵۴- مولانا شیخ عبد اللہ کاتب
»	۵۵- مولانا نظام الدین عبدالحی طیب
۵۸	۵۶- مولانا شمس الدین محمد نگران
»	۵۷- مولانا کمال الدین شاہ حسین کامی

(ز)

صفحه	عنوان
۵۸	۵۸- مولانا فصیح الدین صاحب دارا
»	۵۹- مولانا جلال الدین قاسم
»	۶۰- مولانا نظام الدین شاه علی
۶۰	۶۱- مولانا کمال الدین شیخ بهلول

ذکر بعضی از خوشنویسان که در کتابخانه

سلطان حسین با یقرا کتابت کرده اند

۶۱	۱- مولانا سلطان علی مشهدی
»	۲- خواجه حافظ محمد
»	۳- مولانا سلطان علی قاسمی
»	۴- مولانا زین الدین محمود قاسمی
۶۲	۵- مولانا سلطان علی شیر مشهدی
»	۶- مولانا سلطان محمد نور
»	۷- مولانا علاء الدین محمد
»	۸- مولانا سلطان محمد خندان
»	۹- مولانا هجرانی
»	۱۰- مولانا عبدی
»	۱۱- مولانا عبد الحمید

ذکر بعضی از نقاشان و مهندسان

زمان سلطان حسین با یقرا

۶۳	۱- خواجه میرک
»	۲- مولانا حاجی محمد

(ح)

صفحه	عنوان
۶۴	۳- مولانا محمد اصفهانی
»	۴- استاد بهزاد
»	۵- استاد قاسم علی چهره کشای
	ذکر بعضی از استادان موسیقی و نوازندگان
	عصر سلطان حسین بایقرا
۶۴	۱- حافظ صابر قاق
۶۵	۲- استاد سید احمد
»	۳- استاد شاهقلی
»	۴- استاد قل محمد شبرغانی
»	۵- استاد حسین عودی
۶۶	۶- استاد شیخی نای

حواشی و تعلیقات این کتاب در فصل
جداگانه‌ای در اخیر کتاب ترتیب شده
است خوانندگان محترم با مراجعه به
اعداد مطلوب حل مطلب کرده می‌توانند .

فصلی از خلاصه الاخبار

یکی از مورخین و دانشمندان معروف و بزرگ دربار هرات که بسایه وزیر نامور علمی شیر نوائی زندگانی مرفه و آسوده داشت غیاث الدین بن خواجه همای الدین بن خواجه جلال الدین بن خواجه برهان الدین ملقب و مشهور بخوند میر است (۱) مادر وی دختر میرخواند محمد مؤلف روضة الصفاست که در سن ۶۶ سالگی در دوم ذی قعدة ۹۰۳ در هرات وفات نموده و در مزار شیخ بهاء الدین عمر مدفون گردید.

میرخواند محمد پسر امیر برهان الدین خواند شاه (۲) بن شاه کمال الدین محمود بلخیست که از سادات معروف ماوراء النهر بوده و سلسله شان بسید اجل بخاری و نسب شان به زید بن علی بن حسین (رض) میرسد خوند میر در سال ۸۷۹ هجری در هرات تولد یافته و در عنقوان شباب بدربار سلطان حسین میرزا و امیر علمی شیر راه یافت و مورد عنایات خسروانه و الطاف بی نهایت وزیر دانشمند و پستو ده هرات امیر علمی شیر نوائی قرار گرفت و بدیع الزمان میرزا پسر بزرگ سلطان حسین میرزا بوی علاقه و روابط مخصوص داشت چنانکه در زمان مرگ سلطان حسین میرزا در ماه ذیحجه (۹۱۱) در دربار نبوده و در رکاب بدیع الزمان میرزا در سفر بوده است در سال ۹۱۲ که محمدخان شیبانی هرات را از فرزندان سلطان حسین میرزا متصرف شد

خوند میرد در هرات بود و برزوال دولت سلطان زاده بزرگ و مصائبی که بهرات دارا ولاده محبوب او و بارگاه دانش و ادب وارد آمد سخت متأثر گردیده و آن مرارت های جانکداز متوالی را در حبیب السیر به تفصیل نگاشته است و در سال ۹۱۶ که شاه اسمعیل صفوی محمدشهبانی را کشت و هرات را از وی گرفت میرخوند در هرات بود و در سال ۹۲۰ دیگر نتوانست آن دیار دانا یان و مولد عزیز خود را بیشتر مورد تاخت و تاز بیگانگان مشاهده کند .

بنا بران از هرات رخت فراکشید و در قصبة پشت (احتمال میرود قریة افشین بوده باشد) که از قرای غرستان بوده منزوی شد و در اینجا بمطالعه و تدقیق پرداخت و در سایة کهنایه های مامون غرستان باطمینان خاطر و فراغ بال بسر برد، پس از چندی دوباره بغداد مت محمد زمان میرزا بسر مخدوم سابق خویش در باخ شتافت و مدتی در بلخ در دربار او بود و چون محمد زمان میرزا خواست قندهار رود خوند میر از وی رخصت گرفت و دوباره به پشت رفت و از آنجا بار دیگر بهرات شتافت و از آنجا بقندهار و از قندهار در ۱۰ جمادی الاخر ۹۳۴ بسوی هند رهسپار گردید و روز چهارشنبه چهارم محرم ۹۳۵ در شهر آگره بدر بار بابر راه یافت و مورد عنایات و نوازش شاهانه قرار گرفت (۳) و در همان سال ۹۳۵ به همراهی بابر به بنگال و سواحل رود کنک رفت پس از مرگ بابر در ۹۳۷ بدر بار پسرش همایون راه یافت و در آن زمان کتابی در مناقب این پادشاه بنام قانون همایون یا همایون نامه نوشته است . وفات او در سال ۹۴۱ یا ۹۴۲ در ضمن جنگ همایون در شهر گجرات یا بقول مؤلف تاریخ فرشته پس از بازگشت ازین جنگ است بنا بر وصیتی که کرده بود نعلش او را در دهلی در جنب مزار خواجه نظام الدین اولیا و امیر خسرو دهلوی بجا سپردند و در وقت مرگ ۶۲ سال از سنین عمر او گذشته بود (۴) .

تالیفات خوند میر

- ۱- خلاصة الاخیار فی احوال الاخیار: که مختصری است از تاریخ جهان و میان زمینها است که بعد ها حبیب السیر را بر آن نهاده است و در ۹۰۴ بنام امیر علیشیرنوائی بتالیف آن آغاز کرده و در ۹۰۵ به پایان رسانده است و ظاهراً نخستین تالیف است.
- ۲- دستورالوزراء: که شامل است بر احوال و زرای اسلام تا زمان مؤلف و آن را نخست در سال ۹۰۶ به پایان رسانده و بار دیگر پس از سال ۹۱۴ در آن تجدید نظر کرده و مطالب دیگر را که تا آن زمان رخ داده بود بر آن افزوده و نسخه دومی منتشر کرده است.
- ۳- مائثر الملوک: در سخنان باد شاهان و پیشوایان دین و حکیمان که آن را در سنه ۹۰۶ بنام امیر علیشیرنوائی نوشته است.
- ۴- حبیب السیر فی اخبار افراد البشر: که معر و فترین و مفصل ترین تالیف اوست و در ۹۲۷ بتالیف آن آغاز کرده و در ۹۳۰ آن را به پایان رسانده است ولی پس از هنگامیکه در عهد وستان میزیسته است دوباره در آن نظر کرده و مطالبی بر آن افزوده و نسخه دومی منتشر کرده است این کتاب را برای خواجه حبیب الله ساوجی وزیر دورمش خان حاکم هرات نوشته و به همین جهت حبیب السیر نامیده است و حبیب السیر کتابیست شامل تاریخ عمومی جهان از قدیم ترین زمان تا آخر سلطنت شاه اسمعیل صفوی و مختصراً قسمتی که در آن حوادث زمان خود را نوشته که عبارت از تاریخ سلطان حسین بایقرا و فرزندان او و شاه اسمعیل صفوی و بایقرا و شیبانی باشد در منتهای اعتبار و از هر حیث بی مانند است و مخصوصاً دقت بسیار داشته است که هیچ چیز را ناسنجیده و بی سند ننویسد.
- ۵- آثار الملوک والانبیاء: که ظاهراً خلاصه از همان کتاب حبیب السیر است و پس از اتمام آن در سال ۹۳۱ خود خلاصه کرده است.
- ۶- قانون هما یون یا هما یون نامه: در مناقب هما یون باد شاه

هندوستان که ظاهر^۲ آخرین تالیف اوست و آن را پس از سال نهصد و سی و هفت نوشته است (۵)

۷- مکارم الاخلاق: که بقول خودش (در جزء سوم از جلد سوم حبیب السیر صفحه ۲۸۹ طبع هند) در محاسن آداب و مکارم اخلاق و تفصیل اشعار و مه لغات و تعداد آثار و عمارات امیر علی شیر نوابی را ساله جداگانه بوده و در سنه ۹۰۶ در همان سال و فات امیر علی شیر نوابی در سلك تحرير كشيده و آن نسخه در انوقت در میان فرق انا ۲۱ شتهار تمام داشته است .

کتاب خلاصه الاخبار که موضوع نگارش ما است و ما فصلی از آن را بمعرض مطالعه خوانندگان میگذاریم اولین کتابیست که خوانند میر شروع بنگارش آن نموده و شور و شغف خود را در تاریخ و تاریخ نویسی کیفیت نگارش آن که خلاصه آن اینست درین کتاب ذکر نموده :

«در عنفوان جوانی و مقدمه زندگانی بمطالعه و تحقیق تاریخ سیر شوق مغرط داشته از سن تمیز همواره عمر عزیز را بمطالعه کتب مشغول و پیوسته نظر به صحائف حالات سلف و لطائف وایات خلف میگماشت چون فی الجمله و قوفی بر اخبار و وضاع عالم دست در و اندک اطلاعی بر اطوار و احوال طوائف امم اتفاق افتاد و از طرفی هم انوار عدالت و عنایت حضرت امیر علی شیر بروجنات احوال این شکسته بال میتافت و روز بروز این صورت سمت ازدیاد میگرفت و ساعت بساعت این حالت استكمال می پذیرفت تا در سال ۹۰۴ از هجرت وزیر دانشمند صد را فاضل نظام الدین علی شیر گنجینه کتب خویش را بمن وا گذاشت و مرا افتخار بخشید تا ازان کتابخانه (۶) نفیس مستفید گردم و هر کتابی که مشتمل بر فن تاریخ و اخبار بوده و در کتابخانه آن بزرگوار موجود بود تسلیم این بی بضاعت نمودند و بمطالعه آن ها ترغیب و تهریص فرمودند و من بنده چون بران مصنفات فصاحت آیات گذشتم

(۵)

این هوس در سر و این اندیشه در خاطر پیدا شد که از برای تقلیل محنت مستخبران اخبار و تسهیل مشقت مستحفظان آثار بعبارت روشن و اشارات مستحسن خلاصه آن فوائد را در ورقی چند بنگارم و نقاوه آن موافق را در سلك بیان جمع آورم و چون این خیال بعرض آن نقطه دایره فضل و کمال رسید ببعز قبول و رضا مقرون شد. رخصت انشا این فائمه نامی یافتیم و بجد و جهد تمام از بی نسخه گرامی شتافتیم و در آن کوشیدیم که صور اصح روایات در قید تحریر آید و بیکر خلاف از باب تاریخ و خبر بی ضرورتی جماله ننماید و بنا بر آن که این مختصر بر خلاصه اخبار اختیار مشتمل بود مرشد عقل آن را خلاصه الاخبار فی بیان احوال الاخبار نام نهاد و بیان حکایات و شرح روایاتش در ضمن مقدمه و ده مقاله و خاتمه اتفاق افتاد بدین تفصیل :-

مقدمه : در ذکر اول چیز بکه خلعت خلعت پوشید .

مقاله اول در ذکر انبیا مرسلین صلوٰة الله علیهم اجمعین

» دوم » حکما

» سوم » ملوک عجم و سلاطین ما تقدّم

» چهارم » حالات و غزوات حضرت خو اجه کائنات و خلاصه

موجودات (ص)

» پنجم » ائمه اثنا عشر رضی الله تعالی عنهم

» ششم » خلفاء بنی امیه .

» هفتم » عباس

» هشتم » طبقات سلاطین که بعضی معاصر عباسیان و برخی که بعد

از ایشان بوده اند .

» نهم » فرزندان یافت بن نوح علیه السلام و بیان

خروج چنگیز و سلطنت اولاد او در اطراف و اقطار جهان .

» دهم » فرمانفرمایی و کشور کشائی پادشاه صاحبقران

امیر تیمود کورگان

و بیان سلطنت اولاد آن شهریار گیتی ستان تا این زمان .
 خاتمه : در ذکر بلده فاخره هرات و بیان باغات و عمارات آن خطه
 جنت صفات و ذکر بعضی از اهل فضل و هنر که در ایام دولت این امیر
 عالی کهر درین بلده مقیم بوده اند و در ظل تربیت و عنایتش آسوده
 اند . (٧)

این بود مختصر شرح کتاب خلاصه الاخبار که از قول مؤلف آن
 معرفی شد اینک خاتمه آن را که فصلی جداگانه و شامل موقعیت تاریخی
 و جغرافیائی و شرح عمارات و مساجد و خوانق و حدائق و سایر آبادی های
 هرات است که خود او دیده و در نوع خود بعد از رساله عبدالرزاق
 سمرقندی مؤلف مطلع السعدین (که در شرح بنای هرات و احوال
 بلوکات و حالات و لایات و عمارات هرات رساله جداگانه بوده و اکنون
 نایاب است) فصلی منحصر بفرد است با حواشی و ملحقات دیگر که مطالب
 مرقومه متن را روشنتر بسازد و در اینجا اقتباس مینمائیم .
 در بیان شمه از صفات دار السلطنه هرات :

بلده هرات از سوابق ایام و سوانح اعوام همواره مسکن مشائخ
 عظام و مآمن علمای اعلام و مجمع فضیله دانشور و مرجع دانشمندان
 فضیلت گستر بوده و هست، دامن خاکش در نظافت و پاکیزگی چون آستین
 مریم و سنگریزه های آتش در لطافت و صفائی خوش آب تر از عقود لالی
 یم آب خوشگوارش آتش رشک در دل ماه معین اندازد و هوای با اعتدالش
 مسیحاوار اموات صدساله را زنده سازد (٨)

زلالش آب رو گشته زمین را فکند بر زمین ماه معین را
 اشجارش بحان طوبی و سدره المنتهی سیراب و انهارش از رشحات
 فیض حوض کوثر برآب، بساتین نزاهت آئین او غیرت افزای جنت اعلا
 وریا حین پرزیب و زینتش خوشبو تر از مشک ختن و ختن، شرفات بیوتات
 و عمارتش از غایت بلندی به آسمان همراز و مرغان خوش الحان و در هوای
 فرح فزایش با طائر سدره دمساز و هم آواز .

(۷)

قبه افلاك پيش طار مش نا مر تفع
روضه فردوس پيش ساحتش نادل پزير
آسمان را از فراز سقف مرفوعش مدار

اختران را بر حریم صحن میمونش مسیر

به جمعیتی معروف (۹) که گوش هوش سامان از اخبار امصار شبیه
و نظیر آن نشنیده و به جامعیتی موصوف که دیده گردون پیر بآنکه
قرن ها گرد جهان گردیده هرگز این مقدار کس در هیچ جا ندیده
مقیمان این بقعه برجاده شریعت حضرت خیرالا نام علیه الصلواة والسلام
ثابت قدم و صادق دم (۱۰) و متوطنان این خط در محافطت حوزه دین
مبین و اعانت مجاهدان ملت مستعین در عالم

مردم او جمله فرشته سرشت خوشدل و خوشخوی چواهل بهشت
از انواع ظرایف که در اقطار عالم و امصار حاصل میشود و آنچه
خواهند در وی حاضر و مهیا و از اصناف هنرمندی که در سایر اطراف
جهان مثل ایشان یکی نتوان یافت متعدد و پیدا بنا بر آنکه در اسم
بانی این بلده عالم آرا اختلاف بسیار است قلم خجسته رقم بسایراد
رباهی که مشتمل بر اسمی بعضی بانیان آن است اختصار مینماید :

لهراسپ نهاده است هری را بنیاد گشتاسپ در و بنای دیگر بنهاد
بهمن پس از و عمارت دیگر کرد اسکندر و و میش همه داد بباد
اگرچه در درون این بلده همایون بغیر از جوینچه آب روان نیست
و بدان جهت باغات و بساتین کمتر است اما در بیرون در موضع کازرگاه
چشمه ماهیان بلکه از قریه باستان تا مزرعه ساق سلیمان که قریب پنج
فرسخ است تمام دشت و صحرا و باغ و بستان و حظیره و گلستان گشته
و از دره دو برادران تا پل مالان که قریب دو فرسخ است (۱۱) بقاع
دلپذیر و منازل به نظیر متصل یکدیگر تا سیس و ترصص بافته قرا
و قصبات این دیار جنت آیات موفور است و مزایع و بلوکسات این
بلده نزهت آیات غبر محصور

(۸)

همه در خر می بسان بهار گشته در دیده ها بهار نکار
جناب فضایل ماب المختص بمراحم سبحانی خواجه تاج السلمانی
دروصف این بلده گفته است .

هرات چشم و چراغ جمیع بلدان است
جهان تن است به نسبت هرات چون جان است

شده است سینه روی زمین خراسان لبیک

هرات از زوۀ معنی دل خراسان است

نسیم خلد ز بسا دمر و حش مظهر

بخاک طینت او مضمر آب حیوان است

صفای او بصفت غیرت جمال بهشت

هوای او بفرح رشک روح وریحان است

بسان روضه بنایش ممد الا رکمان

مثال سد ره اسایش رفع بنیان است

نیم ونا ز بهشت است سر بسر آبخا

مجاورش بمثل نیز مثل رضوان است

ازان گذشته برفعت زآسمان که کنون

مقام سلطنت آفتاب تسمان است

و چون تعریف و توصیف دار السلطنه هرات بی نهایت است بر ذکر

بعضی از عمارات و بقاع خیر و باغات اختصار اولی می نماید .

قلعه اختیار الدین (۱۴)

از بدایع مواضع که درین بقعه شریفه واقع است یکی قلعه اختیار

الدین است و آن حصاری است موصوف بحصانات و معروف بمتانت خندق

عمیقش مانند کمر بمان بهناور و فصیل بی بدیلش از هر چه در خوانه

خیال متصور است عالی تر شرفات سوری قصورش از کمند تسخیر در امان

و غرفات عمارات و قصورش برتر از ایوان کیوان :

بیت

هر دم ازین قلعه نیکو سرشت   قلعه قیر وزه شده خشت خشت
کشگر او گشته زبان جمله تن   آمده بسا مساء مسا در سخن
طایر وهم و خیال از پرواز فرازان منکسر و تپاه و دست حوادث
روزگار از دامن خاکریزش قاصرو کو تاه .

هر چند که مرغ وهم پرواز نمود   هرگز نتوانست برین قلعه صعود
مریخ میفداد برین چرخ کیو د   کن آتش دیده بان او خواهد بود
مسجد جامع هرات :

و از جمله افضیه عظیم الشان رفیع البنیان که در بلده جنت نشان
هرات واقع است یکی مسجد جامع است که فی الحقیقه جامع فیوضات
الهی و رافع کدورات نامتناهیست تا سپهر دوار آغاز دوران کرده
هیچ جابجائی بدین لطافت و زیبایی ندیده و تا خسرو ثوابت و سیار در
سیر و سلوک آمده هرگز چشم او بر بنیان چنین بنای متین و مستحکم نیفتاده بنای
طاق سپهر آسای مقصوده اش در معموره آفاق جفت ندارد دو صفای صفت
معموره اش هر لحظه روح تازه به ابدان متکفان در آورد از زمزمه قرائت
حفاظ خوش آوازش مقیمان عالم بالا بر فیض و سرور و از غلغله مؤذنان
نغمه برداش مسیحان ملا اعلی بر ذوق و حضور :

مسجد او جامع فیض اله	زمزمه خطبه او تا بماء
غلغل تکیج بگنبد درون	رفته نه گنبد و لا برون
طاق بلندش بملک گشته جفت	حامل او گشته ملک در نهفت
قبه او بر شده بالای چرخ	فرش رهش اطمس والای چرخ
هر که سعادت بودش ره نمای	بر در او سرنهد آنگاه پای

و این بقعه شریف را سلطان ابوالفتح غیاث الدین محمد بن سام
در او خرابیام دولت خود بنا کرد و پیش از آنکه خاطر اخطایش از اتمام
این مقام فارغ شود بجوار رحمت عزت پیوست و برادرش سلطان شهاب الدین
بواسطه مخالفت خوارزم شاه به تعمیر مسجد پرداخت اما پسرش بعد از

آنکه پادشاه گشت و سلطان محمد نام داشت عمارت آن موضع متبرک را تمام ساخت و چون مدتی برین برآمد بواسطه طغیان لشکر چنگیز خان و خرابی ولایات خراسان آن منزل رفیع البقیان روی بویرانو نهاد و تجدید تعمیرش بسمی واجتهاد پادشاه نکو نهاد ملک غیاث الدین کرت اتفاق افتاد و پس از فوت او ملک معزالدین حسین درزیب و زنتش شرط جدوجهد بجا آورد و در زمان حضرت همایون خاقان سمید مغفور (مراد از شاه رخ است) امیر جلال الدین فیروز شاه نیز فی الجمله مرمتی کرد بیت

هر که آمد عمارت نو ساخت   رفت و منزل بد یگری پرداخت
و آن دگر بخت همچنین هوسی   وین عمارت بسر نبرد کسی

و در ایام دولت و آوان سلطنت سلطان صاحب قران و شهریار گیتی ستان معزالسلطنة و الخلاف ابوالقازی سلطان حسین بهادر خان خلد الله تعالی ظلال اقباله طاق مقصوده اش شکست تمام یافت و اطراف قبه معموده اش بسرحد ویرانی شتافت جدار بلند مقدارش مانند را کهان بشت خم کرده و پیل بایهای عالی آثارش مثال ساجدان روی نیاز بر زمین نهاده سفیدی گچ از سقف مرفوعش مرتفع گشته و خاک سیاه نمناک برز برفرش میمونش مجتمع شده چون این معانی بر ضمیر انور عالی جناب مقرب الحضرت السلطانی (مراد از امیر علی شیر است) بر تو انداخت همگی همت عالی نهت بر تجدید بنای این مسجد شریف و تشیید اساس این معبد منیف مقصود ساخت و از پادشاه اسلام جازت طلبیده و از ارواح مقدسه مشایخ عظام استمداد کرده در رمضان سنه ثلث و تسعمائة (۹۰۳) نهت به باز کردن گنبد و بشت طاق مقصوده که مکسور گشته و دامن نمود و بعد زمان باستصواب معماران صادق حاذق و مهندسان مدقق به راست ساختن آن بنا بروجهی که ازان محکم تر نتواند بود اشارت فرمود و در دو جانب صفة مقصوده و ایوان عالی شان بنیاد نهاد و با آن جهت طاق بزرگ را استحكام داد و متانت لا کلام بر او نهاد و آن بانی خیرات بواسطه کثرت اهتمام این

عمارت هر روز بنفس نفیس بدان مقام شریف تشریف می آورد و در بسیاری از روزها دامن بر میان زده مانند سایر مزدوران خشت بدست استاد میداد و کار میکرد و در هر چند روز معماران و استادان و پیشه وران آنجا می راجا میهای گرانمایه می پوشانید و بنوازش موفورو انعامات غیر معصوم و خوشدل و مسرور میکردانید لاجرم بتوفیق الهی و بتایید نامتناهی پادشاهی کار سه چار ساله در مدت شش ماه تمام گشت و رفعت ایوان مقصوده بمقتضای همت امیر بحر مکرمت از آنچه پیشتر بود شش هفت ذرع در گذشت رجون اصل کار با تمام رسید و قواعد آن بنای ارکان مستحکم گردید فضلاء و شعراء در تاریخ تجدید آن ابیات فصاحت آبات در سلك نظم کشیدند عالی حضرت مقرب الحضرات السلطانی (مراد از امیر علی است) لفظ مرمت کردار جهت ضبط نظم تاریخ یافته بودند و بحسب توارد جماب مولوی فضیلت شماری مولانا معین الدین اسفزاری نیز همین لفظ را یافته در سلك نظم آورده اند که :

۹۰۴

نظام دولت و دین میر پادشاه نشان

که دولت دو جهانیش حق کرامت کرد

مرمتی که ذاصل بنافزون تر بود

درین مقام شریف از علو همت کرد

تو اقتضای قضا بین و اتفاق حسن

که چون موافق تاریخ شد مرمت کرد

۹۰۴

و راقم این حروف نیزه را این قطعه بخاطر دفاتر رسیده بود

گشت محکم اساس این مسجد   زا هتمام امیر بنده نواز

بهر تبار یخ گفت مر شد عقل   شد مشید اساس جامع باز

۹۰۴

القصه بعد از آنکه ضمیر انور و الا کهر از جانب مقاتلت و استحکام آن معبد عالی مقام فارغ گشت خیال زیب و زیشت و آرایش و اندیشه تکلف و نمایش آن بر ماطر عاطرش گذشت بموجب انارت عالیۀ مهندسان خجسته آثار و کاشی تراشان شیرین کار و هنرمندان نقاشی و استادان سنگ تراش بعد هر چه تما متر روی بترتیب و تزیین آن مسجد فیض آثار آور دند و در مدت یکسال کسار برا که بحسب تخمین و قبایس می بایست که در قرب پنج سال اختتام باید در غایت پاکیز و آراستگی تمام کردند و چون طاق ها و رواق های آن منزل عالی بنقوش اسلامی و خطاطی مزین و معلی شد و صفحات و صفه مایش بوفور تکلفات غریب و کثرت اختراعات عجیب از سایر بقاع ممتاز و مستثنی گردد بد سقف کتید های بلندش مانند صحیفهای اعمال نیکو کساران صفت سفیدی و روشنی بد برقت و ازار های ایوان های ارجمندش از سنگ های سوران رصانت و متانت مالا کلام گرفت. بیت

بر از نقش و نگار از فرش تا سقف   مهندس را برا و فکر و نظر وقف
ز عالی غرفه مایش چشم بد دور   مقوس طاق ها چون ابروی حور

و چون منبر قدیم که از چوب تراشیده بود ند در هم شکسته بود همت عالی نهمت امیر صافی ضمیر مقتضی آن شد که منبر از سنگ مرمر ترتیب یابد و ملا زمان آستان عالی رفیع الشان در جستجوی و تسک و بوی افتاده درو لایت خواف سنگ مرمر یافتند و آن را به بهای تمام از صاحبش خریدند و باندک زمانی باین بقعه مبار که آور دند و استاد شمس الدین سنگ تراش بساختن آن اشتغال نمود و به یمن اهتمام امیر علی کهر منبری ساخته و پرداخته شد که تا آفتاب عالم آرا هر صباح خطیب آسار منبر نه پایۀ سپهر خضر ابر می آید شبه و نظیر آن ندیده و تاسفت سفیه نماز جمعه در میان امت حضرت رسالت بدیده آمده گوش هیچ آفریده مثال و مانند آن نشنیده ز بدۀ فضیلا دوران سید اختیار الدین

حسن زیدت فضایلہ جهت تاریخ اتمام این منبر عالی مقام این ابیات را
در سلك انشاء انتظام داده :

قطعه :

از همت بزرگی شد منبری مکمل کز غایت ترفع بر عرش سر کشیده
هرگز کسی ندیده منبر ز سنگ مرمر تاریخ شده همان گوهر گز کسی ندیده

و این مسجد جامع شامل است بر چهار صد و هشت گنبد و صد و سی رواق و چهار
صد و چهل و چار فیل پایه و طولش سوای عرض دیوار دو صد و پنجاه ذرع است
و عرضش صد و پنجاه ذرع و طول صفة مقصوره شصت و پنج ذرع است و عرضش
سه ذرع و طول صفة شرقی بیست و هشت ذرع و عرضش پانزده ذرع و طول
صفة جنوبی بیست و دو ذرع است و عرضش سیزده ذرع و نیم و طول گنبد مقبره
ملوک بیست و چهار ذرع و عرضش بیست و سه ذرع و طول صحن مسجد صد
و چهارده ذرع است و عرضش هشتاد و چهار ذرع و این بقعه شش دروازه دارد
که غیرت شش در بهشت است و در هفت اقلیم شبیه و نظیر ندارد و بالجمله در
روز شنبه چهاردهم ماه شعبان سنه ۹۰۵ که تکلیف و تزیین این مسجد جنت
آمین با اتمام رسیده بود آن صاحب توفیق صاحب تدبیر آشی عظیم ترتیب
داده خطیب و امام و واعظ و حافظ و متولی و خدام و استاد کاران و عمله
عمارت را بتمام طلب نموده شرط ضیافت به تقدیم رسانید آنکاه قامت
قابلیت آن لجماعت را که قریب صد نفر بودند به پوستین های گران بها و
فرجیه های صوف اعلی و قبا های قطنی و دیگر ثیاب فاخره مزین و آراسته گردانید
رجا بکمال حق جل و علا آن است که بهر گامی که ملا زمان این امیر نیکو
نام در سر انجام مهام این عالی مقام نهاده اند در دار دنیا بکام فایز
شوند و بهر خشتی که در بن مسجد میمون سرشت سکار برده اند در عالم عقبی
با حراز بهشتی سرافراز گردند ، این دعا از من و از خلق جهان
آمین باد . (۱۳)

ذکر بعضی از عمارات درون

بلده فاخرة هرات

برضا میرالا (والا) بصایر معتقی و مستقر نما ند که درون بلدة فاخرة هرات بتخصیص در نواحی این مسجد فایض البرکات بقاع و عمارات بسیار است و اگر ذکر هر یک علی السبیل التفصیل سمت تحریر یابد این مختصر به تطویل انجامد بنا بران به مجرد تعداد آن ها اکتفا کرده می شود . و از احوال (حوالی) مسجد جامع مذکور ابتدا (ابتدا) می رود .

مدرسه غیاثیه :

ساخته و پرداخته ملک غیاث الدین کرت است . (۱۴)

خانقا جدیدی :

از جمله آینه (ابنیه) ملک معزالدین حسین کرت است (۱۵)

دارالحدیث و دارالشفای مهد علیا ملک آغا . (۱۶)

درین اوقات بواسطه توجه خاطر در بامآثر عالی حضرت مقرب العزیز السلطانی روی به معموری و آبادانی نهاده است مدرسه خواجه ملک زرگر مدرسه حضرت مخدومی (۱۷) حقایق بناهی نورالله مرقد .

مدرسه خواجه کمال الدین حسین (۱۸) مسجد سرمزار خواجه مرغزی

(۱۹) مدرسه پیشی و بر (میش و بره) بنا کرده مولانا جلال قانی است

مدرسه خواجه اسماعیل حصاری، مدرسه خواجه آفرین، مدرسه امیر محمود

عمارت مزار خواجه مجیدالدین طالبه ، (۲۰) مدرسه و مزار محله طغلیکن

(۲۱) دارالشفای عبدالله عامر که میرزا هلاک الدوله (۲۲) تجدید عمارتش

فرمود ، گنبد سرمزار بوئیستی (۲۳) از جمله آثار امیر فیروز شاه است . (۲۴)

دارالسیاده سلطانی :

از جمله عمارات معمارهت عالی نهت صاحب قران است هر دو دران بقعه شریفه باطعام فقر و درویشان می پردازند و جناب فضایل مآب مولانا عبد الجلیل درانجا بدرس و افاده قیام مینمایند و از اوقات (اوقاف) همایون بوظایف متناسب معظوظ می شوند .

مدرسه سبز فیروز آباد ، گنبد سرمزار خواجه ترازو دار (۲۵) مسجد دربند بازار عراق بنا کده امیر قیاس الدین شاه ملک است و حالا روی بویرانی نهاده امید آنکه یکی از اصحاب خیر توفیق تجدید عمارت یابد .

مدرسه نظامیه (۳۶)

عالی جناب مقرب الحضرت السلطانی به تجدید عمارتش پر داخله اند و دو نفر از علمای دانشور را بمنصب تدریس آن سرفراز ساخته اند .

مدرسۀ فصیحجه :

بنا کرده حضرت مخدومی فصیح الملت والذین محمد البسطامی (محمد النظامی) است (۲۷) مدرسۀ خواجه قاسم فرخودی (۲۸) گنبد مسجد شمع ریزان ، گنبد ، سرمزار خواجه رخ بند (۲۹) خانقاه پیر هرات قدس سره ، مسجد یک ستون ، خانقاه ملک حسین کورت .

مدرسه و خانقاه میرزا شاهرخ :

حضرت خاقان سعید مغفور شاهرخ میرزا در اوایل ایام دولت امر به تعمیر این دو بقعه شریفه نمود و مزارع خوب و مستغلات مرغوب بر آن ها وقف فرمود و حالا مرصباح دران خانقاه باطعام صادر و وارد و درویشان و مستحقان قیام می نمایند و چهار نفر از دانشمندان درین مدرسه بدرس و افاده اقدام می فرمایند . (۳۰)

کتابخانه احمد میرزا :

کتابخانه حضرت سلطنت شماری سلطان احمد میرزا (۳۱)
راقم حروف گوید که در درون این بلده میمون مساجد از حد و حصر
و احصاء متجاوز است و خامه دوزبان از تحریر جمیع آن ها عاجز لا جرم بعد
ازین بذکرا سمیه (اسامی) بیرون شهر مبادرت مینماید و ابتدا از دروازه
ملک میکند بعون الله تعالی .

تعداد بقاع بیرون شهر هرات حر سبها لله عن الحاد ثات :

مسجد بازار چن شیخ چاوش، مدرسه سبز برامان، مسجد امیر فیروز شاه
درین اوقات بحسن اهتمام عالی جناب مقرب الحضرت السلطانی عمارتش
تجدید یافت دارالشفاه صاحب قران سماعت انتماء لنگر شیخ محی به یمن
همت عالی جناب مقرب الحضرت السلطانی تجدید تعمیر یافته . دارالشفاه
حضرت خاقان مقفور، مدرسه سرمزار سادات مصرخ ساخته و پرداخته
یکی از بندگان سلطان صاحب قران است . مدرسه مهد علیا ملکت آغا
عمارت سرمزار خواجه چهل گزی (۳۲) . بیمن توجه خاطر امیر ستوده
مائثروی به رونق و رواج آورده و اکنون یکی از موالی در اینجا
بمنصب تدریس سرفراز است .

مسجد چار سوق میرزا علاءالدوله : بنا کرده عالی حضرت
مقرب السلطانی است .

مدرسه و خانقاه امیر فیروز شاه :

در برابر هم ساخته شده و اگر چه خانقاه از حلیه زیب و زینت
عاریست اما مدرسه در غایت تکلف است و حالادونقر از موالی در آن
بقعه بدرس و افاده قیام می نمایند و از اوقاف آن بهره می برند .

مسجد جامع بانوی عظمی گوهر شاد آغا :

در غایت نزاهت و نظافت و بهایت عظمت و لطافت است و هر جمعه
در آن مقام لازم الاحترام جمعیت تمام دست میدهد .

مدرسه شریفه مهد علمیا گوهر شاد آغا :

بحلیه تکلف وزبور و زینت و وسعت و رفعت مزین و محلی روبه وفور فسحت و کثرت متانت از اکثر بقاع این بلده جنت صفات ممتاز و مستثنی و درین اوقات چهار نفر از علماء پسندیده صفات در آن بقعه فایض البرکات بدرس و افاده قیام و اقامه می نمایند و از موقوفاتش به حظی وافر محظوظ و بهره ورمی گردند . (۲۳)

مسجد سرپل انجیل :

بنا کرده معمار همت امیر بی بدیل است و از غایت زیب و زینت بی شبه و عدیل .

مدرسه و خانقاه سلطانی (۲۴)

از جمله عمارات و سمات صفات رفعت سمات ظاهر دار السلطنه هرات مدرسه و خانقاه است که معماران آستان سلطانی صاحب قرآن (یعنی سلطان حسین میرزا) در سرپل انجیل ساخته و پرداخته اند و بی شایعه تکلف و غایه تسلط سیمنداندیشه از تحریر و توصیف امثال این دو بقعه عاجز است و نوشتن (توسن) خامه فکرت اندیشه از طرح کردن امثال آن مواضع وسیع قاصر ، خشت زرین مهر از انفعال خشت زرینکار دیوارش هر صباح سرخ برآید و رنگ فیروزه سپهر از رنگ لا جوردی جدارش بکبودی مایل و هر یک ازین بقاع مشتمل است بر گنبد های عالی و جماعت خانه های متعالی و طاق های رفیع و رواق های بی نظیر و در جانب غربی مدرسه از غایت عاقبت اندیشی جهت مقبره همایون ترتیب گنبدی در کمال زیبایی اشارت فرموده مهندسان حاذق و نقاشان مدقق بنقوش غریبه و صور بدیع ازالا جورد و طلا مزین و محلی ساخته اند و با انواع تکلفات دیگر که بگفتن و نوشتن راست نیاید زیب و آرایش داده اند حالا در مدرسه و خانقاه هشت نفر از مشاهیر علماء دانشور بمنصب تدريس مفتخر و سر فرازند و از او قاف همایون بواسطه باطعام گرامند محظوظ و بهره ورمی گردند و خدام خانقاه هر صباح باطعام

فقر او مساکین اهتمام می نمایند و جناب ارشاد پناه ، ز بدۀ ار باب
یقطه وانتباه مولا کمال الدین حسین واعظ مدظل افاضة هفته يك
نوبت درین منزل شریف بموعظه و نصیحت طوایف امم می پردازد
و بعد از اتمام مجلس وعظ شیخ خانقاه حضار آن مجلس را بدعوت های
لطیف لذیذ معظوظ و بهره ورمیگرداند امید آنکه برکات این مشروبات
بروز کار خجسته آثار صاحب قران عالی مقدار واصل گردد .

مسجد جامع علمی شیر :

واذ بنیه (ابنیه) دفعیه ظاهر این بلده طایفه مسجد جامعیت که از
جامع مراسم خیرات و رافع معالم مبرات یعنی مومنین دولت خاقانی
مقرب حضرت سلطانی معاذی منزل شریف خویش ساخته اند . بیت :
چو کاخ آسمان فیر وزه خشتی   ز مین از وضع لطف او بهشتی
دمیده ز آب کلمک نیک بخنان   ز نخلستان دیوارش در خستان
والحق آن عمارت نیست که صفای صفة مقصوده اش که بلا جور د
وطلا، معلی مزین است از صفای باطن خجسته میان مبنای حکایت
میکند و نبوت قواعد جداری عالی آنارش از رسوخ اعتقاد پاک عامر روایت
می نماید . ان آثارنا تدل علینا فسالو حائنا عن الآثار و دو منار
بر کار بر زمین و بسار این بقعه مبارکه سر بر سپردوار کشیده و مانند
راه کهکشان بکواکب در افشان که آنها را از کاشی زرنگار ساخته
اند مزین گشته و در شمال این بقعه عظیم المآل دار الحفاظی در کمال
ذیب و بهاصفت اتمام یافته و جدار و سقف آن به نقوش لاجورد و طلا مزین
و مجلی گشته و بنا بر آنکه حکیم علی الاطلاق بمحض حکمت بی علت
بر طبق ویشف صدور قوم مومنین قانون کلیات شفا و مرضی بستر
حرمان را بعذاقت طبیعت مرحمت این امیر عالی همت تفویض فرموده
و اسباب حصول اغراض معلولان مختلف المزاج را بانفاس مسیحا لتباس
عاطفت حلت بی حلش (حلت بی خلش) حواله فرموده در جای

جنوبی این مسجد جامع دارالشفاهی در غایت لطافت و نهایت نظافت ساخته است و در میان این بقعه جنت نشان حوض کوثر مشال طرح انداخته حکماً خضر مقدم و اطباء عیسوی دم همواره در آنجا بتداوی مرضی مشغولی نمایند و از ادویه و اشربه که در بایست میشود پیوسته در آن مکان خجسته مهیا و آماده دارند .

خانقاه و مدرسه اخلاصیه :

از جمله عمارات علیه مقرب الحضرت السلطانی خانقاه خلاصیه و مدرسه اخلاصیه است قریب به دارالشفاه مذکور بنا نهاده شده و از جریان آب عذوبت ماب انجیل که در میان آنها جریان دارد فحواى جناب تجرى من تحتها الا نهار مبین و در خانقاه افاضت بناء هر روزه بمقتضای آیت و بظعمون الطعام علی حبه مسکینا و یتیم و اسیرا باطعام فقر و ضعفامی بردارند و هر سال قریب ده هزار پوستین و کپنک و پیراهن و ازار و طاقیه و کفش بدر ویشان میدهند و در هر دو بقعه شریفه هفت نفر از علماء اعلام و فضلا واجب الاحترام بة تحقیق مسایل دینی و تدقیق علوم تعبیه (بقیة) مشغولی می فرمایند و طلبه آنجا بقراغ بال بمطالعه و استفاده قیام و اقدام می نمایند و برکت این بقاع بمرتبه ایست که از زمان بنائى یو مشاهده چندین هزار کس از اطراف عالم این جا آمده اند و باندك زمانى دانشمند شده بمواطن خویش مراجعت نموده اند و بسیاری از طلبه این بلد که درین دو بقعه تحصیل کرده اند بمنصب تدریس سرفراز گشته اند چنانچه اسامی بعضی از ایشان عنقریب مسطور خواهد شد انشاء الله تعالی .

مدرسه بدیعیه :

معمار همت بلند مرتبت شاهزاده حمیده صفات پسندیده سمات در درج سلطنت و کامرانی درى برج خلافت و شهر یاری فارس مضمرا تفاخر ابوالفتح سلطان بدیع الزمان (۳۵) بها در به بنایش پرداخته

(۲۰)

والحق آن عمارت را در کمال وسعت و رفعت و نهایت تکلف و زینت ساخته و حالا زبدة النقباء امیر صدرالدین یونس مدظلاً فادته در آن بقعه بدرس مشغولی می فرمایند و بسیاری از طلبیه با استفاده قیام و اقام می نمایند .

حظیره سستی عالیہ بی بی :

بزبور کاشی کاری و تکلفان (تکلفات) آراسته است و یکی از سایر (بنایر) - وة المحدثین امیر سید اصیل الدین در آن مقام بدرس می بردازد و طلبیه را بنشر فواید علمیه مستفید می سازد .

مزار امام فخر رازی: (۳۶)

عمارت - مزار فایض البرکات امام عالی مقدّر فخر الملت و الدین رازی قدس الله سره مقامی فیض آثار است و بصفت و وسعت فضا و لطافت هوا معروف و موصوف .

- مدرسه چهار منار:

بنا کرده مهد مر حومه خانم سلطان بیگم است (۳۷) و به تکلف موفور و زینت و زیب غیر محصور اتصاف دارد و جناب حکمت ما ب مولانا غیاث الدین طیبی بحسب اذن و استحقاق در آن بقعه مدرس است و از موقوفات آن بهره می یابد ،

حظیره فیروز سلطان بیگم :

حظیره مهد عفت شمار فیروزه سلطان بیگم روح الله روحها سلیم مشایخ عظام خواجه یار سا زبدة السادات امیر عبداللطیف مشهور بمیر کوچک در آن منزل خجسته بنصب تدریس سرفرازند و از اوقاف بوظیفه گرامند محظوظ میشوند و خدام آن فرخنده مقام هر صباح با طعام فقرا و ضعفا و اناس سبیل می پر دارند .

مدرسۀ امیر فرمان ؟ شیخ خالی از تکلفی نیست و از موالی یکی در آنجا مدرس است .

مدرسه ..... زیب و زیفت تمام دارد و در انجانیز یکی از فضلا بد رس مشغول است .

خانقاه بتادگانی :

خانقاه و جماعت خانه سرمزار بزرگوار سالک ربانی شمس المله والدین محمد البتادگانی (۳۸) قدس سره از جمله عمارات عالی جناب مقرب الحضرت السلطانی است و مانند دیگر بقاع بصفا و پاکیزگی موصوف .

مدرسه سلطانی آغا :

فی جمله تکلفی دارد و آنجانیز مدرسی بکار خود مشغول است .

مدرسه کو کلتاش :

مدرسه امیر علاء الدین علی که کو کلتاش بصفت و سمع و رفعت و سمت استحکام و عقانیت آراسته است و دو مدرس در آن مدرسه شریقه بافاده مشغولند و از موقوفاتش بهره می برند .

مسجد جبا مع هنجمه :

هر جمعه مردم در آنجا نماز میکنند و بشرايط دعا و باز می پردازند .

مدرسه جبا می :

مدرسه حضرت مخدومی حقایق پناهی نورالله مرقد بصفت صفا و لطافت هوا موصوف و معروف است .

عمارت سرمزار جامی :

عمارت سرمزار فایض الانوار مخدومی حقایق پناهی ایضاً برداشته و ساخته عالی جناب مملکت دستکاهی است و الحق نفحات ریاض رضوان از اطراف آن مکان درو زیدن است و لمعات انوار نهار ستان جهان از اظهار (ازهار) آن گلستان در در خشیدن .

مزار شیخ زین الدین خوا فی :

عمارت و بنای سرمزار بزرگو ازین المله والدین الخوافی قدس سره داخل ابنیه خواجه غیاث الدین احمد خوا فی است (۳۹)

ایوان عیدگاه :

ایوان عید گاه هرات از جمله آثار سلطان سعید سلطان بابر است . (۴۰)

حظیره شیخ بهاء الدین عمر :

حظیره جنت آمین ولایت بنه شیخ بهاء الدین عمر قدس سره جای بر فیض است و عمارت عالی دارد (۴۱) عمارت چشمه ماهیان داخل عمارت امیر بلند مکان است تقو و زرباط ایضاً داخل عمارت آن حضرت است و بصفت و سعت و رفعت و سمت لطافت و نراحت اتصال (اتصاف) دارد . رباط سرخیابان هم از جمله بقاع غیر آن مرجع اهل سلوک و سیر است .

حظیره سلطان احمد میرزا :

حظیره جناب سلطنت انساب سلطان احمد میرزا بلطافت هوا و عذوبت ماه و رفعت عمارت و فسحت ساحات موصوف و مبروف و قدوة المتأخرین مولانا شمس الدین محمد بن سیم الدین محمد مدرس آن بقعه است و وظائف کرامند میگیرد .

خانقاه خواجه انصار :

خانقا، سرمزار مقرب العزیز الباری خواجه عبد الله انصاری قدس سره منزلی شریف و مقامی لطیف است هوای فرح بخش آن مانند نسیم اردی بهشت روح پرور و صفای آب جان افزایش مانند آب کوثر روح گستر (۴۲) و در آن بقعه مبارکه همواره اصناف اطعمه مهیا و آما ده است و از حاصل موقوفات آن خوانا کرام پیش خواص و عوام کشاده و در شهور سنه اربع و تسمامة ۹۰۴ که عالی جناب مقرب العزیز الخاقان جام رب کشی آن بقعه علیه را اختیار فرمودند جناب فضایل مآب مولانا شمس الدین محمد بر دعوی را که در مدرسه شریفة اخلاصیه تحصیل نمودند و قصب لسیچ اذ امثال و اقربان در روده بتدریس آنجا سرفراز ساخت و چند حافظ خوش آواز تعیین نمودند که پیوسته در آن بقعه شریفه و مزار فایض الانوار بقراعت

کلام حضرت عزت قیام و اقدام می نمودند و ایضاً خطیب و مودیان مقرر کرده باقامت نماز جمعه که تا غایت دران منزل دستور نبود امر فرمودند و وظایف جمیع آن طایفه را از مال خالص خود معین گردانیدند
تقبل الله منه .

نعمت آباد :

از جمله ابنیه رفیعہ سلطان بادرین و داد است و اسمش با مسمی مناسب تمام دارد .

عمارت سرمزار شیخ بزرگوار خواجه علی موفق منزلی فیض انعام است .

مدرسه امیر غیاث بخشی :

در ایام دولت صاحب قران عالی منزلات سمت عمارت پند یرفته .

مدرسه سید غیاث الدین محمد باغبان

خالی از صفائی نیست و به یمن اهتمام اولاد امجاد سید مشار الیه رونق و رواج تمام دارد مسجد جامع بل کار و بار از جمله بناهای امیر هدایت انعام است . گنبد امیر سلطان شاه از صفت زیب و زینت عاری نیست . مسجد جامع بل قرار ایضا داخل عمارات امیر پسندیده صفات است . خانقاه زیارت گاه آن را نیز معماریت امیر متعالی منقبت ساخته .

مسجد جامع زیارت گاه از ابنیه صاحب قران جم جاهد است :

عمارت سر مزار فیض آثار میر عبد الله واحد بن مسلم رحمة الله علیه (۴۳) ایضاً از جمله بناهای امیر عالی مقدراست مسجد جامع جناب آصف صفات امارت پناه خواجه افضل الدین محمد مدظل اقباله بصفت نزاهت و نظافت آراسته است . مدرسه مولانا لطف الله صدر موضع پر نزهت است .

مزار خواجه ابوالولید : (۴۴)

عمارت سرمزار بزرگوار حضرت پیر مجرد خواجه ابوالولید احمد

قدسی سره در سلك ایشیه عالی جذاب مقرب الحضرت السلطان فی النظام دارد و در آن مقام شریف روزهای چهارشنبه جمعیت تمام دست میدهند و شیخ و خدام آنجا بضیافت صادر و وارد قیام و اقدام می نمایند و متصل این عمارت خواجه نظام الملک خوانی که از جمله تربیت یافتگان امیر عالی مکان است و بواسطه کفران نعمت مغضوب سلطان صاحب قران شد جماعت خانه وسیع بنا نمود و حالا در آنجا مردم نماز جمعه میکنند و هم در نواحی این بقعه علیه ملازمان مقرب الحضرت السلطانی رباطی و وغایت خوبی ساخته اند و پیوسته مسافران در آن خجسته مکان فرود می آیند و بمراسم دعا و ثنای بانی قیام و اقدام می نمایند .

در ذکر بعضی از بساطین و باغات که در ظاهرا

دار السلطنه واقعست

باغ جهان آرا :

چون مملکت مرات صانها الله عن البلیات به تحت تصرف صاحب قران پسندیده صفات در آمد با وجود انواع بساطین و باغات که در آن دیار سر بملک دور کشیده بود در خاطر انورش طرح بوستان دیگر میل کرد و در مابین شرق و شمال این شهر که بطیب هوا و غذ و بت مآز کثرت مواضع ممتاز و مستثنی است آن گلستان دلکش جنت و شاد بنیاد نهادند و قرب بیست سال مهندسان کامل و هنرمندان عاقل درین منزل همایون بهر گونه بدایع و صنایع و عجایب اختراعات و غرایب مبتدعات مشغولی نمودن بلکه از مبداء بتاثیر صبح سلطنت الی یومنا هذا که مدت سی و دو سال است در آن باغ بطرفه کاری و لطایف نگاری قیام و اقدام می نمایند و بی اشتباه آن موضع لطیف در روی زمین شبیه و نظیر ندارد و فضای دلکشایش چون عرصه بهشت بر کل و ریحان و هوای روح افزایش مانند نسیم آردی بهشت فرح بخش دل غمگین و از نظارت ریاض حضرت آمینش سبزه زار سپهر شرمساری برده و از لطافت آب و عذوبت مآبش چشمه حیوان عرق خجالت بر جبین آورده :

زلالش رشك آب زندگانی نسیمش روح بخش جا و دانی
 وچندان قصور رفیع و طاقهای منیع و خانه های پر زیب و زینت
 و ایوان های آسمان منولت درین باغ ساخته و پرداخته اند که محاسب
 و هم از تعداد آن بعجز و قصور اعتراف می نماید و تا اسم مطابق مسمی
 باشد این باغ بباغ جهان آرا (۴۵) موسوم شده و صاحب قران بلند همت
 با این عمارت نیز اکتفا نکرده در ایام سلطنت خود که قبادور
 دوار پاینده باد دیگر باغات و بساتین جنت آئین بنا نهاده و به اتمام
 رسانیده و اسمی بعضی از آن ها این است :

باغ بیت الاماره (شاید بیت الامان باشد) باغ چمن آرای، تخت
 آستانه، تخت سفر (۴۶) و هر يك ازین مواضع بر قصور وسیع و عمارات
 رفیع اشتمال دارد و این مختصر را گنجایش تفصیل آنها نیست .

باغ مرغنی (۴۷)

عالیجناب مقرب الحضرت السلطانی هم در اوایل سلطنت حضرت
 صاحب قران بساختن باغ مرغنی مشغولی فرمودند و حالا بحمد الله تعالی
 که آن موضوع دلکشای در غایت معموری و آبادانی است نسایم روح
 پرورش مردم روحی تازه در قالب ریاض عالم دیده و شمایم روح
 گسترش هر لحظه روحی بی اندازه بقلب بنی آدم رسانیده حیاض کوثر
 مثالش رشك چشمه تسنیم و اشجار طوبی شعارش جنات النعیم بیت :

ز آبش کوثر اندر انفعال است درختانش همه طوبی مثال است
 بنفشه زار سپهر از نظاره بساتین جنت آئین اوست خجل و سپهر
 لاجوردی از مشاهد بنفشه زار خضارت آثار اش منفعل :

در هر چمنش بنفشه زار است کزوی بدل سپهر باری است
 از عکس شقایقش بردامن عرصه افلاك رنگ گلگون شفق پیدا
 و حمرت کسوت والای اعلای لاله از شمع گلپای حمراش هویدا
 از عکس شقایقش شفق گشت عیان و ز نور شکو فهاش اختر پنهان

از بوی گلش باد صبا عطر افشان و ز نکت سنبلش خجل زلف بنان
 عمارات دلپذیرش زبان طعن بر خورنق و سدید در از کز ده
 و قصور بی قصورش با سپهر مستدیر همسری آغاز نهاده:
 از عمارات او ست در تشویر قبه نه سپهر و قصر سدید
 امیر صاحب تمکین دیگر باغات و بساطین در حوالی این بلده جنت
 آئین بسیار ساخته اند چنانچه مضی از آن ها نوشته میشود .

تخت سرپل سنگ کشان :

منزل بهشت نشان است بلکه در مملکت خراسان گشت گاهی به از
 آن نیست .

باغچه تخت عزیزان :

رشك قصور رضوان و باغ جنان است :

باغچه سارگام :

بی شبیه و اشتباه در دیار خراسان بلکه اکثر معموره جهان
 بعد و بت مسا و لطافت هوای آن منزل جنت است اما موضعی
 نیست زیرا که در فضایی روح افشایی دشت گسار گاه
 واقع شده و آب جوی سلطانی با با سوخته در شمال این منزل همایون
 واقع است و محتاج به تهریف نیست (۴۸) امیدواری بکمال کرم حضرت
 باری آنکه این مؤید بنامید سبحانی یعنی مقرب الحضرت السلطانی
 سالهای بسیار و قرن های بیشمار درین منزل جنت آثار بفراغ بال
 روزگار گذرانند . و از نوایب روزگار ستیوه کار و حوادث سپهر
 کج رفتار در زمان (ضمان) امان بماند پوشیده نماید که دیگر امرا و
 و ارکان دولت صاحب قران های منزلت نیز مواضع خوب و منازل
 مرغوب ساخته اند اما راقم حروف خوفاً المنتطویل از تفصیل آن ها اعراض
 نموده به تعداد بعضی باغات قدیمه قیام و اقامت می نماید : باغ نظرگاه
 باغ مختار، باغ قرنفل، باغ خیابان که از جمله آثار امیرزاعلا و والدو له است .

باغ زاغان:

همواره مسکن حضرت خاقان مغفور (یعنی شاهرخ) بوده و حالا در ایام جشن وسور صاحب قران مؤبد منصور (یعنی سلطان حسین) بدانجا تشریف می‌آورد و به ترتیب چهار طاق و دیگر اسباب طوی و سرور اشادت می‌فرماید .

باغ نو:

تعلق بشاهزاده مظفر لوالسلطان بدیع الزمان میرزا دارد .

باغ زبیده:

از جمله آثار میرزا محمد جوگی است و در آن باغ قصری است که به تکلف آن در دیار خراسان منزلی کم توان یافت اما درین اوقات روی بخرابی نهاده .

آق سرا:

داخل مستحکات سلطان سعید میرزا سلطان ابوسعید است .

باغ سفید:

در زیر چرخ کبود هم‌تا ندارد و آن موضع نزّهت از جمله ابنیه حضرت خاقان مغفور است (۴۹) و سالها موطن و مسکن میرزا بایسنقر میرزا علاؤالدوله و میرزا سلطان ابوسعید بوده .

پوشیده نماند که بعد ازین خامه مشکین بد کر جمعی از مشایخ و سادات و علما و فضلا و مهندسان و هنرمندان که در زمان دولت حضرت سلطان صاحب قران (یعنی سلطان حسین میرزا) درین بلده طبعه اقامت داشته اند و ایشانرا بجناب امیر هدایت انما مزید خصوصیت داده و هست مبادرت می‌نماید و نخست اسامی جمعی را که درین تاریخ یعنی در شهر خمس و تسعمائة (۹۰۵ هجری) در سلک اموات انتظام دارند در قید تحریر میکشد و من الله التوفیق .

ذکر بعضی از مشایخ و سادات که در ایام دولت امیر هدایت انتما در دارالسلطنت هرات بوده اند و حالا که شهر رسنه خمره و تسعمائة ۹۰۵ است از محنت آباد دنیا بجنّت اعلی انتقال فرموده اند

پیشوای این طبقه عالیشان بلکه مقتدای متوطنان خراسان ولایت شمار است که درگاه کرامت بناهاش محل تقبیل مسیحان مجامع انس است و آستان کعبه اشتباهش مطاف طواف معتکفان صوامع قدس خاطر دریا مقاطرش محیط لالی علم و عرفان و عقود کلام معجز مائرش کانهن الیاقوت والمرجان شمایم نفحات قدسی صفات از بهارستان کمالاتش درد میدن و اشعه لمان قدوسی ایات از لواج مقاماتش در درخشیدن سپهر معرفت بحر ولایت جهان موهبت اوج هدایت - مدارا و ایامی حضرات قدس ، بنده اصفیای مجمع انس یعنی حضرت شیخ الاسلامی مرجع الانامی تخت نشین کسار گاه ولایت ، دلیل گمرهان ممالک - هدایت صفوت العلماء المتبحرین ملاذا الفضلای الثنا خیر بن نورالحق والحققت والدین عبدالرحمن البجائی روحه الله روحه و زاد فتوحه ، و آن حضرت دانست بهالی جناب مقرب الحضرت السلطانی محبت تمام و مودت لا کلام بوده و همواره بقلم معجز بیان مدح و ثنای امیر دوست نواز دشمن گداز برصفحات مصنفات رقم میزدند چنانچه دیباجة کتاب شواهد النبوه و نفحات الانس و اشعته اللمعات بدین دعوی شاهد عدولند و خاتمه کتاب یوسف زلیخا و سبخته الابرار و بهارستان و خطبه که بر سر هر دیوان نوشته اند برین مدعا دلایل مقبول و عالی جناب مقرب الحضرت نیز به خدمت آن مهبط فیوضات ربانی به مرتبه مایل و راغب بود که عقول و اوهام از آن حضرت حیرت و تعجب مینمود و در اکثر ایام به ملازمت آن قدوسه انام میرسید و همواره در رفاهیت حال آن شرف تر فضلا ستمی مو فور بتقدیم میرسانید و از وفور تحف و هدایا امیر هدایت انتما منازل خدام آن درگاه سمت تضاف گرفت و از رشحات غمام انعام و احسان امیر علی مقام چمن آمال ملازمان آن استان صفت حضرت و فضالت پذیرفت .

کفش که منبع جود است از آن کفش خوانند
 که بر سر آمده بحر چرخ ا خضر گشت
 خیال د ستش بسکند شت در دل غنچه
 دقایقهای ضمیرش از آن قبل ز ر گشت
 فی الجمله بین الجانین طریق محبت و یگانگی بطریقه که مذکور
 گشت مسدود بود تا آن زمان که آن مهر سپهر علم و عرفان بمقرب عالم
 عقبی انتقال فرمود و این واقعه عظمی در آخر روز جمعه هفدهم محرم الحرام
 سنه ثمان و تسعین و ثمان مائة (۸۹۸) دست داد و صباح روز دیگر سلطان صاحب
 مقران به منزل شریف آورده مراسم پرشش به تقدیم رسانید (۵۰) و عالی
 جناب مقرب الحضرت السلطانی در هرابط تجهیز و تکفین به مقتضای شریعت
 سید المرسلین جد موفور میزول داشته جسد مطهرش را مقدم بر قبر جناب
 ارشاد پناه مولانا سعد الملت والدین الکاشغری قدس سره بنگاه سپردند
 شهریار عالی مقدار و امیر دوست نواز وفادار متعاقب یکدیگر اکابر و
 اشراف و علمای و سادات اطراف را در عید گاه هرات جمع ساخته جهة
 ترویج روح برفتوحش باطمام طعام و ختمات کلام ملک علام قیام را قدام
 نمودند و جناب مقرب الحضرت جهة مرثیه ترجیمی در غایت فصاحت و بلاغت
 در سلك نظم کشیدند که مطلعش این است :

هر دم از انجمن چرخ بلای د یگر است

هر يك از انجم اوداغ جفای د یگر است

و همچنین از برای ضبط تاریخ آن حادثه این قطعه را انشا فرمود:

گوهر کان حقیقت در بحر معرفت

کو بحق واصل شد و در دل نبودش ماسوا

کاشف سرا الهی بود بیشك زان سبب

گشت تاریخ وفاتش: کاشف سرا له

قاضی قطب الدین احمد الامامی (۵۱)

در عالم ودانش بی بدل بود و در امانت و دیانت ضرب المثل سا لها

منصب قضای دارالسلطنه هرات تعلق بدو داشت و در آن مدت هرگز در هیچ قضیه جانب حق و شیوه راستی را فرو نگذاشت بیوسته نسبت با میر هدایت منقبت در طریق ارادت و محبت سلوک میکرد و آن حضرت نیز در باره وی شرط تعظیم و احترام بجای آورد و فاتش در غره ماه شوال سنه ثمان و سیمین و ثمانماه (۸۷۸) اتفاق افتاد.

افتخار سادات و المحمدین امیر سید اصیل الدین
عبدالله الحسینی (۵۳)

در علم حدیث یگانه روزگار بود و همواره بارشاد و نصیحت عباد اشتغال می فرمود و در سیر حضرت خیر البشر نسخه معتبر موسوم بدرج الدر در سلك تحریر کشید و در هفدهم شهر ربیع الاخر سنه ثلث و ثمانین و ثمانماه (۸۸۲) بمالم بقا خرامید.

کمال الدین عبدالرزاق (۵۴) :

بقایت پسندیده اطوار و خجسته اخلاق بود کتاب مطلع السعدین از جمله مصنفات آن جناب است و فی الواقع آن نسخه گرامی بیدایع عبارات و فرائب استعارات آراسته است و از شواهب عیب و منقصات پیراسته و جناب مولوی بقدم محبت و اخلاص پیوسته ملازمت مقرب الحضرت می نمود و در جماد الاخر سنه سبع و ثمانین و ثمانماه (۸۸۷) از عالم فانی به جهان جاودانی انتقال فرمود.

مولانا محمد معین :

در سلك اطباء عظام منتظم بود و مدتی در دارالشفاء جناب مقرب الحضرت بمعالجه مرضی اشتغال مینمود و به بمن النفات و اهتمام آن عالی جناب در مجلس اشرف اعلام راه یافته محرم حرم گشت .
لطفش بکدام ذره پیوستدمی کان ذره از هزار خورشید نشد و فاتش در شهر سنه ثلث و تسعین و ثمانماه (۸۹۳) روی نمود .

مولانا یوسف بدیع (۵۴) :

بلطایف طبع و جودت ذهن انصاف داشت و همواره در ملازمت عالی

جناب مقرب الحضرت روزگار میگذرانید و از مواید انعام و اکرام محظوظ میگردید و فائش در شهور سنه سبع و تسعین و ثمانی (۸۹۷) اتفاق افتاد و این مطلع ازوست :

گر بدین آب و هوا کویت بود منزل گهم

فی زلال خضر یا بدنی د اروح اللهم

شمس الدین محمد اند جانی :

ملقب بمیرسر برهنه (۵۵) بحسن کردار و لطف گفتار و سرعت فهم و حدت ذهن از فضلا زمان و ظرفادوران امتیاز تمام داشت و همواره نکات شیرین و حکایات رنگین و کلمات غریب و سخنان عجیب بر لوح بیا ن می نگاشت در اوایل حال مدتی مدید در بلاد ماوراءالنهر روزگار گذرانید و چون از آن مملکت بهرات آمد به یمن همت و عزایت امیر هدایت مرتبت سرمفاخرت بفرق فرقدین رسانید سلطان صاحب قران نیز آنجناب را منظور نظرا لتفات ساخته منصب جلیله المراتب صدایت را بشرکت خواجه کمال الدین حسین بوی قفو یض فرمود و خدمت خواجه باجناب سیادت مآب تلاش تقدیم و تاخیر کرده میرسر برهنه بملازمت امیر مقرب الحضرت میادرت نموده بموقف عرض رسانید که باوجود کپرسن و اسم سیادت و انتظام در سلك خدا این استان عالی مقام که این بنده را حاصل است خواجه حسین را داعیه آن است که بر من مقدم نشیند اکنون موقوف بحکم ملازمان شما است درین حال آنحضرت را از ایام گدائی و سوال و جواب جناب میرمذکور یاد آمد و بر زبان راند :

درمقا میکه صدایت بگدایان بخشند

چشم دارم که بجای از همه افزون باشی

میرسر برهنه از استماع این بیت بدوجهة منبسط شد و کوکب آمالش بدرجه اقبال رسیده وفات آن جناب در شهور سنه ثمان و تسعین و ثمانی (۸۹۸) اتفاق افتاد و این معما باسم حسام از منظومات اوست .

(۸۹۸) اتفاق افتاد و این معما باسم حسام از منظومات اوست .
بازم ز عشق در چمن سینه غنچه وار شد پارهای دل بخیال دهان یار

پهلوان محمد ابو سعید (۵۶) :

بجلاوت گفتار و بدایع آثار و وفور اخلاق حمیده و کثرت اطوار
 پسندیده بی شبهه و نظیر بود همواره در مجلس شریف حضرت انلای
 خاقانی و محفل عالیجناب مقرب الحضرت بسخن سازی و نکته پردازی
 اشتغال می نمود و طبع صافی و ادراک وافی داشت و گاهی ابیات خوب
 و معنیات مرغوب بر لوح تقریر و تحریر مینگاشت و چون از عالم انتقال
 فرمود در بقعه نعمت آباد که بزمین مقدم شریفش در غایت رواج و رونق
 بود مدفون شد و جناب مقرب الحضرت در تاریخ وفات آن ابن ابیات
 فرمودند :

محمد پهلوان هفت کشور	که دود هرش نبود اقران و امثال
سرو سر دفتر اهل طریقت	که رفت از قید گیتی فارغ البال
ز بعد قطب عالم مر شد جام	که او مخدوم دوران بود از اقبال
پس از سالی سوی جنت خرامید	ازین دیرینه دیر مختلف حال
اگر برسد کسی تار بیخ فووش	بگو از بعد مخدوم بی یک سال

۸۹۷ هـ

برای ناظران بلاغت انتمای مخفی همانند که این اسلوب تاریخ
 بنوعی غریب واقع گشته که بیک عبارت سال فوت دو کس مؤدی میشود.

قاضی نظام الدین محمد (۵۷) :

زبدۀ اصحاب زهد و تقوی و قدوة از باب دین و فتوی بود سالها
 در مدرسه شریفه اخلاصیه بتحقیق مسائل دینیّه و تدقیق در علوم یقینیّه
 اشتغال می نمود و بعد از آن که از آن منصب استعفا کرد بتکلیف تمام
 و میالفة لاکلام متقلد امر قضاء بلده عرات شد و الحق بدان شغل خطیر
 بنوعی پرداخت که قضیه امانت و دیانت قاضی شریح را منسوب ساخت
 وفات آنجناب در محرم سنه تسع مائه (۹۰۰) روی نمود و عالیجناب
 مقرب الحضرت این قطعه را جهت ضبط تاریخ نظم فرموده :

بمولىنا نظام الدين قاضى فلك چون از كجى تبع جفارانند
 زبس كوى بود در امر قضا است بجای را ستا نش چرخ بنشاند
 ز بهر فوت او تار یخ جستم فلك گستا قضاى را ستى مساند
 وراقم حروف را نیز درین اوقات این رباعى بخاطر رسید .
 آنكس كه شریعت بنظام ازوی شد ازدور قضا سبیل عمرش طی شد
 باقى چو ماند در جهان نام نظام معلوم امم گشت كه فائى كى شد

مولینا شمس الدین محمد اسقزای (۵۸):

بغایت خوش معاود و ندیم شیوه و نیکو اخلاق بود و مدتی در مدرسه
 شریفه سلطانیه (۵۹) بامردرس و افاده اشتغال می فرمود و فی الواقع
 آنجانب در فنون علم و اقسام فضایل از امثال و اقران استثنای امتیاز تمام
 داشت در جمادی الاخر سنه تسعماء (۹۰۰) بجهان جاودانی انتقال فرمود .

مولینا شمس الدین محمد مشهور به ملازاده عثمان (۶۰):

در جمیع اقسام علوم معقول و اصناف فنون محسوس و منقول سرآمد
 علمای زمان و مقتدای فضیلهای دوران بود بلکه از ابتدای دولت حضرت
 اعلا الی و منا هذا مثل آن جناب دانشمندی در خراسان ظهور نمود (۶۱)
 روشن اندر دل چو مصباحش کشف کشف مفتاحش
 با وجود انواع فضایل و کمالات آن عالم فرخنده صفات بصفت تواضع
 و کسر نفس اتصاف داشت و هرگز اندیشه عجب و نخوت و خیال کبر
 و انانیت پیرا من خاطر شریفش نمیگزشت سالها در مد رسه شریفه
 سلطانیه و مدرسه متبرکه اخلاصیه به نشر فوائد علمییه و درس دینییه
 می پرداخت و در شهر ربیع الاول سنه احدی تسعماء « ۹۰۱ » محنت
 سرای جهان را بدرد کرده بروضه رضوان شتافت .

مولینا برهان الدین عطاء الله:

بسیقت مشرب و کثرت فضیلت و جودت طبع و سرعت فهم
 از امثال و اقران ممتاز و مستثنی بود و مدتی مدید در مدرسه
 خاقان سعید و خاقانیه اخلاصیه مقرب حضرت بدرس

و افاده اشتغال می نمود وفات آنجناب در ماه رمضان سنه اثنی و تسعمه ماه (۹۰۲) دستداد (۶۲) و از اشعار بدایع آثار او قطعه که در بیان تاریخ مهرزدن امیر هدایت افتداد در دیوان امارت حضرت اعلی شاه نمود .
ثبت شد .

میر قلیک جنسب علیشیر کز شرف

مهر سپهر رشک بد آن مهر میبهر د

دیوان نشست آخر شعبان بداد و عدل

این لطف یافت از شه و الحق چنین سزد

چون مهرزد بدولت سلطان روزگار

تاریخ شد همین که : (علیشیر مهرزد)

۸۲۶ هـ

جناب ابوی مآب امیر خواند محمد :

در ایام جوانی به تحصیل علوم و تکمیل فضائل نفسانی بجد تمام و جهد لاکلام مشغولی نمودند و بتوفیق الهی و فیض فضل نامنتها می پادشاهی باندک زمانی قصب السبق از فضلی دوران در ر بودند و آنگاه بکسب علم تاریخ و اخبار و تصحیح احوال و آثار پرداختند و خاطر عاطر را از حصول آن فن نیز در اسرع اوقات فارغ ساختند اما بواسطه سعت مشرب و کثرت اختلاط باهل عیش و طرب بروای تصنیف و انشاء نداشتند و هرگز هوس درس و افاده بر لوح ضمیر منیر ننگاشتند اما تاروی که بتائید بخت بیدار بلکه بمحض عنایت حضرت پروردگار بان آستان و قبله امانی و آمال یعنی عالیجناب مقرب الحضرت السلطانی شتافتند و باصناف نوازش و مرحمت و انواع التفات و عاطفت اختصاص یافتند بعد از آن امیر خسرو نشان خانۀ راکه در خانقاه اخلاصیه بمن مقدم شریفش مخصوص بود باجناب ارزانی داشته بنا لبف و تحریر روضه الصفا امر فرمود و جناب ابوی بتائید حضرت عزت و ببرکت

توجه امیرهدایت مخفیبت بتصنیف آن نسخه گرامی شرط جد و جهد بجای آورد و باندک روز کاری شش دفتر آن کتاب افادت انتساب را که در هفت اقلیم شبیه و نظیر ندارد تمام کردند .

در آن کتاب نظر کن بچشم معنی بین

که رشك صورت مانى و لعبت چين است

کتاب نیست غلط میکنم که دریا نیست

که دست عقل ازا اطراف آن گهر چین است

د قیقه های معانیش در لباس حر و ف

چو در سیاهى شب روشنى پروین است

ودفتر مفتّم از روضه الصفا بنا بر عدم مسوده صا درات افعال و واردات احوال صاحب قران بیهمال نا تمام ماند رجاء وائق و وثوق صادق که اگر توفیق مساعدت کند و مسوده بدست آید این بنده حقیر در اتمام آن طریق اهتمام مسلوک دار دبالجمله حضرت امیرمخلص نواز در ایام تصنیف آن کتاب و بعد از ان نیز متعاقب و متواتر جناب ابوی مخدوم سی را بصلاّت گرامند و انعامات ارجمند مفتخر و سر فراز ساختند و بنا بر آن که مزاج بر مزاج آنجناب غالب بود امیرعالی گهر همواره ایشان را مخاطب گردانیده سخن هزل آمیز و کلمات مطایبه انگیز بر زبان خجسته بیان می گذرانید و جناب ابوی را در آخر اوقات حیات میل بانقطاع و انزوا شده و از خلق کناره گرفته مدت يك سال در منزل گازرگاه بسر میبردند و همه گى روزگار بکسب سعادت اخروی مصروف داشتند و در رمضان سنه اثنی و تسعماء (۹۰۲) مرض سوءالقنیه بر آن ذات شریف استیلا یافته بشهر تشریف آوردند و روز بروز آن عارضه جسان ستان سمت تزیاید میگرفت و ساعت بساعت آن مرض مهلك صفت صعبوت مری پذیرفت تا در دوم ذیقعد سنه ثلاث و تسعماء (۹۰۳) طاهر روح مطهرش قفس

قالب را شکسته بریاض رضوان پرواز نمود انالله وانا الیه راجعون (۶۳) و عالیحضرت خداوندی و مقربالحضرت این بنده مصیبت زده را مشمول نظر عاطفت و شفقت گردانیده آن مقدار عنایت اظهار کرد که اقبال آسما ملازمت عتیقه عاایه اش را سرمایه افتخار و مباهات ساختم و خدمت آن آستان سعادت آشیان را سبب زیات دنیوی و موجب وصول بمقصودات اخروی دانسته بامر دیگر نپرداختم .

زهی آسنا نیکه جبار و بآن

سزدگر ز گیسو کند حور عین

بمشکان اگر دیده رو بد درش

بمردم رسد رسو عین الیقین

مولینا قطب الدین آدم :

جالینوس وقت و زمان و بقراط عهد و آوان بود و بمن اعتنا و حسن اهتمام امیرعالیهقام بر ذروه جاه و جلال رسیده مدتی درد را لشهای آنحضرت بدرس و افاده قیام نموده بنا بر سوره خلق از ان امر استعفا کرد و در اوایل (۹۰۴) روی بعالم بقا آورد .

مولینا شمس الدین محمد روحی :

مقتدای سالکان طریق هدی و پیشوای طالبان رضای حق عز و علا بود قرب هفتاد سال در سلوک راه دین و تتبع سنن سید المرسلین (ص) و تزکیه نفس و تصفیه باطن و خاطر سعی و اجتهاد نمود تا در زمرة « اولئك لهم مغفرة و اجر کریم » منتظم شد و در سلك و عده « فلاخوف علیهم و لا هم یجزنون » منوط گشت و چون ندای « یا یتها النفس المطمئنة ارجعی » بگوش آنجناب رسید وصیت فرمود که در هر جا که امیر هدایت انما مصلحت دانند جسد مطهرش را دفن گردانند و بعد از ان که آن واقعه عظمی بوقوع انجامید عالیحضرت پس از اشاره و استخاره و تقدیم تجهیز و تکفین بوجه سنت سید المرسلین

و خاتم النبیین (ص) بدن بی بدلش را در جنت قبر منور بده الاولیاء
المقربین مولینا سعد ا لملت و الدین الکما شفری بخاک سپر دهند
(۶۴) و این قطعه غرا که از منظومات قدوة الفضلا میر اختیار الدین
حسن است ، رمز و ایمامین تاریخ فوت آنجناب میشود .

آن فدوة نقشبند یا ن کو	از دل همه نقش غیر بز دود
بیر یکه کلاه گو شه فقر	در عالم عشق بر فلك سود
روحی لقبی که در فنا گشت	زو نسبت اسم و رسم مفقود
مستغفر فی بحر نیستی لیسک	در بزم شهود گشته مشهود
زین تنسک نفس نمود پرواز	روحش بفضای قدسی آسود
او (مرشد عصر) بود اذان شد	تاریخ وفانش آنچه او بود

۹۰۴

مولینا کمال الدین حسین معنائی :

بصفائی طبیعت وجودت فریخت و تنزکیه نفس و تصفیة خاطر شریف
و مکارم اخلاق و محاسن آداب عدیل و نظیر ند اشت و از غایت تواضع
جیلی و نهایت تعلق غریزی همواره نغم مهر و معیت در دل صفار و کپار
میگذاشت فن لطیف معمارا بجای رسانید که رقم نسخ بر گفتار مهره این
علم کشید از ثقات استماع افتاد که نوبتی حضرت میخدومی حقایق
بناهی نورالله مرقده (مراد از حضرت مولینا جامی است) میفرمودند
که اگر مامی دانستیم که چون مولینا میرحسین صاحب مهارتی در فن
معما پیدا خواهد شد هرگز بدان امر مشغولی نمیگردیم با جمله آنجناب
همواره در مدرسه شریفه اخلاصیه روزگار میگذرانید و عالیحضرت
مقرب السلطانی بمرتبه در تعظیم و احترام و انعام و اکرامش مهالغه
و اهتمام میفرمود که مزیدی بران متصور نبود چنانچه در سفر و حضر
مفارقتش را جایز نشمردی بلکه بهر طرف که توجه مینمود آنجناب را
اقبال آساهره میبرد و در وقتیکه مرض بر ذات پسندیده صفا تش

استیلا یافت حضرت مقرب السلطان فی آنچند ب در از خانه مدرسه مذ کوره
بمزل شریف طلب داشت و اطباء زمان را جمع آورده همت بر معالجه
آن عارضه گذاشت اما بمقتضای اذ جاء اجلهم لا یستاء خرون ساعته
ولا یستقدمون فایده بران مرتب شکست دست تقدیر ملک قدیر روزنامه
حیاتش را در نوشت :

چو آمد اجل از مدارا چه سود، عالیحضرت مقرب السلطان بمراسم
عزا اشغال نمود و جسد شریفش را در گنبد مدرسه اخلاصیه که انواع
زیب و زینت آراسته است مدفون گردانیدند و ازمعمیات لطائف آثارش
بر سهیل تبیین و تبارک رباعی که باسم عبید در سلك نظم آورده نوشته میشود :

حرفیه که به آن زهره جبین می گفتم . . . . . (۶۵)
گفتم صنما سوخته باید دل زار ز دخنده که من نیز همین می گفتم
راقم این حرف را جهت تاربخ فوت آنجناب این قطعه بضمیر کسبر رسید
مظهر خلسق حسن میر حسین سید فاضل فرخنده صفات
کرد رحلت بسوی خلد برین یافت از حسا دئه دهر نجات
نور رحمت چه بر و نازل شد آنچه نازل شده شد سال وفات (۶۶)

(۹۰۵)

ذکر بعضی از افاضل ملت اسلام و اعظام علماء اعلام و
مشاهیر ارباب فضل و هنر که از لطف و مهر حمت امیر عالی گهر
بهره برده اند و می برند و در تاریخ مذکور در قید حیات اند .

مراجع این طبقه عالیشان و ملاذ این طایفه سعادت نشان عتبه علمیه
وسده سنیة عالیحضرتیست که لوح سینه اش محل نقوش حقایق موجودات
الهیست و صحنه ضمیر منیرش محیط انوار فیوضات نامتناهی گنجینه
خاطر عاطش از جواهر علوم مشحون و عقود نقود انواع فضایل در مخزن
باطن خجسته میامنش مخزون :

هر چه در دهر نقش دا نا نیست دل او را بدان تو انا نیست

عقلیش از قیاس عقل بر و ن   نقلیش از مقام عقل فر و ن
 انوار کلام معجز نظامش مشکوای اهل عرفان و آثار قلم سحر
 انجا مش مبین حقیقت اسرار ایمان حلال مشکلات بتلویج مرأی
 الشاقب کشف المعضلات بتوضیح الفکر الصائب ناهج مناهج الحقیقت
 سالك مسالك شریعت شیخ الاسلام والمسلمین هادی الخلاق الی طریق
 الیقین مطهر الطاف ربانی سیف الملة والدين احمد التفتنا زابی (۶۷)
 ابقاء الله تعالی مبامن ایامه بین الانام و ادام برکات اوقات الی قیام
 الساعة القیام و آنحضرت را بعالی جناب مقرب الحضرت محبت مودت
 تمام و مصدقت و اختصاص لا کلام و میر نیک. نه دیز
 نسبت به آن ملجاء عباد ارادت و اعتقاد بسیار دارند و همواره همت
 عالی نهد بانجاح مطالب و مآرب آنحضرت می گمارند در شهور سنه
 اربع و تسعمائه ۹۰۴ که شهزاده عالم و عالمیان میرزا بدیع الزمان
 بنواحی دار السلطنه هرت رحل اقامت انداخته بودند و تمامی اکابر
 و اشراف و جمهور علما و مدرسان در آن مجلس شریف که حضرت شیخ
 حاضر گشته منتمتع و مستفید می شدند جناب مقرر الحضرت از جهت مزید
 تعظیم و احترام احادیث حضرت خیر الانام علیه السلام هر روز در آن
 مجلس بقد صدق و اخلاص پیاده از منزل بدان محفل متعالی می شتافتند
 و در حوزة درس شسته از لطیف نکات شیخ الاسلام حمده صفات بهره
 تمام می یافتند و امیر عالی مقام در ن هنگام در و ت قبل و قل
 کلمات محدثانه و سخنان دانشمندانه چند آن و چنان ر زبان
 میگذرانیدند که قلم دوزبان پیرا من تحریر آن تواند گشت و بعد از
 آنکه درس دادن به نهایت رسید خلعت های فاخر برسم هدیه نزد حضرت
 شیخ الاسلام بدست جناب سیادت پناه میر شمس الدین محمد یوسف
 فرستادند و مبلغ کلی جهت بهاء دعوت طلبه آن رس نیز انعام فرمودند
 و این معانی موجب از دیار محبت و جاء وحشت حضرت شیخ الاسلامی

شدر جاه و ائق بکمال کرم حق عزو علا آنکه سا لها ی بسیار جهت افاده امتان احمد مختار پاینده و مستدام باشد .

عارف معارف سبحانی شیخ جلال الدین پورانی : (۶۸)

زبدۀ اصحاب ولایت و قدوة ارباب زهد و هدایت است از مبادی سن صبی الی یومنا هذا آستین عدم التفات بردنیا افشاندۀ و مدت العمر کرد محبت اموال فانی و غبار مودت اغراض این جهان بر دامن همت نشانده و همواره عنان طبیعت نفس سرکش را بقوت بازوی توفیق کشیده دارد و هرگز نقش ماسوی الله را پیرامون لوح خاطر فیاض نگذار ندیده و میان عالیجناب و آن حضرت اتحاد و محبت تمام است و اعتماد لا کلام چنانچه این معنی نزد اقصای و ادانی و صغیر و کبیر سمت ظهور دارد و احتیاج نیست که خامۀ مشکین غمامه شرح آن را به تفصیل بر صفحات کافد رقم نماید .

عالیجناب نقابت پناه امیر جمال الدین عطاء الله :

در اقسام علوم دینیہ و اصناف فنون یقینیہ مهارت کامل دارد و به تخصیص در علم شریف حدیث که بی شایبۀ تکلف درین اوقات و آوان نزدیک دانشیان حدیث مثل او محدثی در دیار خراسان پیدا نگشته و زبان فصاحت بیانش کاشف حقایق الهی و قلم معجز نشانش مظهر دقایق احادیث حضرت رسالت پناه صلی الله علیه و آله وسلم . زهی نفوس و عقول از ضمیر روشن تو علوم کلی و جزئی نموده استخراج فواید تو معانی کشف را مفتاح عبارت توفروع اصول را منهج و آن جناب مدتی مدید است که در مدرسه شریفه سلطانیہ (۶۹) و خانقاه افاضل پناه اخلاصیه بدرس و افاده اشتغال می نمایند و گاهی بقدم صدق و نیاز به آستانه علییه مقرب الحضرت می آیند کتاب روضه الاحیاء (۷۰) را که غالباً در فن سیر حضرت خیر البشر به جامعیت آن نسخه نوشته نشده بنام نامی عالی جناب مقرب الحضرت تمام ساخته اند

و امیر در یاد دل نیز از ابتداء ایام دولت شهریار عادل تا این-
غایت بنوعی در عظم شان و رفعت مکان آن جناب سعی و اجتهاد نموده
اند که دور و نزدیک و ترک و تاجیک در بحر حیرت افتاده اند و انگشت
تعجب بدندان گرفته (۷۱)

زبدة النقباء والا کابر امیر نظام الملة والسدين

عبد القادر: (۷۲)

از جمله سادات و علما و اعظم فضلا و نقباءست عقیقه رفیعہ اش مجمع
اولاد امجاد خیرالانام و آستانه سینه اش مرجع اکابر و اشراف ایام
چند گاه منصب جلیل المراتب قضاء دار السلطنه نهرات متعلق به آن جناب
بود و الخق در آن اوقات بدانچه ممکن است در طریق امانت و دیانت
سیروسلموک فرمود حالا امر نقابت خراسان و تدریس بسکی از صفه های
مدرسه سلطان صاحب قران تعلق بایشان میدارد و رشحات صاحب لطف
و احسان امیر بلند مکان پیوسته بر چمن امانی و آمال آن سیدستوده
خصال می بارد و آن جناب را بسری است بقایت رشید که به تحصیل
علوم مشغول می نماید گاهی نیز به اشعار و تنظیم آن مشغول می نماید
و این قطعه زاده طبع ایشان است که جهت ضبط تاریخ بنام مدرسه
و خانقاه حضرت صاحب قران عالیشان گفته که در سر پل نهر انجیل
احداث فرموده اند و بر زبر در مدرسه سمت تحریر یافته .

این عمارت که خیره است درو چشم صورت گران چین و خطا
هست بیانی و سال اتنا مش شاه سلطان حسین بسا یقرا

(۸۹۸)

امیر ابراهیم مشعش:

شمعه علم و سیادت از جبینش لامعت و انوار فضل و مادت
از ناصیه اش لایح هفت سال است که از عربستان بدین بلده جنت نشان
تشریف آورده اند و در ظل رعایت امیر عالی مکان قرار گرفته و جناب
سیادت پناهی بمضمون این مصرع: «مر دم اینجا به که بو دن زنده

در جای دیگر «عمل نموده در بلده فاخره هرات رحل اقامت انداخته اند و دعا و ثنا حضرت صاحب قرآن مظفر لوا و امیر هدایت انمارا ورد زبان و ذکر جنان ساخت .

امیر برهان الدین عطاء الله :

از شمایم گلزار طبع سلیمش مشام خان معطر است و از نسایم مشکین شمار ذهن مستقیمش دماغ جان معنیر و آنجناب در ایام اوایل شباب از بلده طیبه نیشا پور بدار السلطنت هرات شتافته به تحصیل علوم مشغول نمود و به یمن تربیت امیر بحر مکر مت قصب السبق از امثال و اقران درز بود از غایت جد و اجتهاد در کسب کمال کار بجای رسانید که در سنه (۹۰۲) چند ماه در مجلس عالی جناب مقرب الحضرت بدرس علوم پرداخت و آن حضرت نیز جزو بدست گرفته خود را در سلك تلامذه جناب افادت مآب منوط ساخت و حالا در یکی از مدارس شریفه سلطانیه و مدرسه رفیعہ اخلاصیه بدرس و افاده مشغول است و جمعی کثیر از طلبه ملازمتش می نمایند و به انواع فواید و اصناف عواید حظ و بهره می یابند و آن جناب در صنایع و بدایع شعری و علم شریف قرآنی دور ساله بنام نامی مقرب الحضرت تصنیف کرده اند و بصلهای گرامند و انعامات ارجمند اختصاص یافته در وقتی که سلطان صاحب قرآن امیر خسرو نشان را بامارت ولایت مازندران فرستاد جناب سیادت مآب این قطعه در سلك نظم آورده :

آن میر ملک سیر که دارد   او صاف برون زحد تقدیر
چون کرد قبول بازامارت   تار یخ شدش امارت میر (۷۳)

۸۹۲

امیر کمال الدین حسین « ۷۴ » :

بحسن سیرت و صورت موصوف است و به فضیلت و دانش به تخصیص علم تصوف معروف و مشهور سالها مشغول نظرات لطافت و عنایت امیر صاحب

هدایت بود و چند گاه به یمن عاطف صاحب قران عالی منزلت بامر صدارت مشغول نمود حالا منصب شیخی مزار کاذر گاه و تو لیت ايقاف آن تعلق به آنجناب میدارد و بضیافت صادر و وارد بمقتضای همت قیام و اقدام می نماید .

امیر ابراهیم مهدی : (۷۵)

دانشمند متبحر است در مدرسه شریفه سلطانیه و خانقاه افاضل بنام اخلاصیه بدرس و افاده اشتغال مینماید جمعی کثیر از طلبه ملازمت آن جناب میکنند و بفواید موفور محظوظ میشوند .

امیر شمس الدین محمد بن امیر یوسف :

بوفور علم و فضیلت و صفات ذهن و طبیعت آراسته است و بصورت خوب و سیرت مرغوب و صفات حمیده و سعادت پسندیده پیرایه آن جناب در مدرسه شریفه اخلاصیه بتحصیل و تکمیل علوم مشغول بوده پیوسته منظور نظر تربیت و عاطفت امیر بی حدیل بوده اکنون تدريس یکی از صنفهای مدرسه عالی سلطانیه و مدرسه امیر علاء الدین علی که تعلق به وی میدارد و بی تعطیل بشرايط افاده پرداخته از موقوفات آن دو بقعه بهره تمام میبرد .

امیر بوهان الدین :

ارشد و اولاد امجد امیر سید اصیل الدین است و به تکمیل علوم دینی و تحصیل مسائل یقینیه موفق گشته درین اوقات بواسطه التفات عالی حضرت به منصب تدریس بیت المغیره مهدعلیا گوهر شاد آغا و مدرسه نظامیه مفتخر و سرافراز است و بجد تمام و جهدلا کلام به مهم خود اشتغال دارد .

امیر اختیار الدین حسن : (۷۶)

بجود طبع و سرعت فهم معاصرین اخلاق و آداب از امثال و اقربان ممتاز و مستثنی است و جمال او بزیور مهارت در علم فقه و حلیه ممارست

درفن انشامز بن و محملی است و همواره مدح و ثنای عالیحضرت (مراد از امیر علمی شیراست) بر لوح بیان می نگار دو مدتهاست که به یمن مرحمت و شفقت آن حضرت در مدرسه شریفه اخلاصیه و مدرسه خواجه ملک زرگر بدرس و افاده اشتغال دارد .

امیر مرتضی «مرتاض» :

از اصناف علوم و فنون متداوله بهره مند است و در علم حکمت و ریاضی بی مثل و مانند و همواره بزهد و صلاح روزگار گذرانیده و مدتی مدید در مدرسه اخلاصیه بکسب فضل و کمال اشتغال دارد و حالا هم در آن بقره بدرس و افادت اوقات میگذراند و اکثر اوقات را بنشر فواید علمیه مصروف میدارد . (۷۷)

سید رضی الدین (۷۸):

از جانب پدر نبیره عبدالاول است که در ملک اعظم سادات انتظام داشته و از طرف مادر نبیره مولانا کمال الدین عبدالرزاق است که قدوة فضلی آفاق بوده و فی الواقع او جوانیست در غایت زهد و بجد تمام و جهد لا یتکلام به تحصیل علوم اشتغال دارد در این اوقات بواسطه اشتغال خاطر فیاض عالیحضرت ترقی بسیار کرده امید آنکه عنقریب در زمره علما عظام انضمام یابد .

امیر نظام الدین مشهدی:

در مدرسه و خانقاه امیر افاضل پناه تحصیل و تکمیل علوم نموده حال تدریس مدرسه حضرت خاقان مغفور که در مشهد مقدسه واقع است تعلق به آن جناب میدارد .

مولانا معین واعظ (۷۹) :

بوفور زهد و عبادت و کثرت امانت و دیانت موصوف و معروف است و هر جمعه بعد از اداء نماز در مسجد جامع بموعظت خلایق و طوایف ائمه را برحمت و مغفرت حضرت عزت امیدوار می سازد و هرگز قدم شریفش

بخانه هیچکس از امر او را در کان دو لت نرسیده و مطلقاً ازین طایفه تحفه و هدیه قبول نکرده و آنچه فرستاده اند باز گردانیده تا هر وقت که عالیحضرت خداوندی تیرکی برسم نذر نزد آنجناب می فرستند بحسن قبول تلمقی می نماید همواره خود را در سلك دعا گوینان آن حضرت می شمارد و از امر خطیر قضا که بعد از فوت برادر خود قاضی نظام الدین قبول کرده بود بطوع و رغبت استعفا فرمود و هر چند ارکان دو لت و اعیان حضرت آن جناب را میالغه کردند که دست ازان منصب باز ندارد بجای نرسید و قبول نکرد ظل عالش لا بزال باد .

مولانا کمال الدین حسین واعظ :

از اصناف علوم و معقول و انواع فنون محوس و منقول فایده و بهره تمام دارد و حالادر دیار خراسان مفسری ما نند آن جناب نمی توان یافت تفسیر کلام الهی و معانی احادیث حضرت رسالت پناهی صلی الله علیه و آله و سلم را برز بر منبر بغایت پاکیزه و مفهوم ادا می نماید و هفته سه نوبت بوعظ و نصیحت مردم اشغال می نماید روز سه شنبه در خانقاه سلطانی و صباح جمعه در دارالسیاده سلطانی و بعد از نماز در مسجد جامع عالی حضرت و سابقاً در ایام چهارشنبه و پنجشنبه نیز در مزار پیر میر خواجه ابوالولید احمد و حظیره جناب سلطنت انتساب میرزا احمد بارشاد خلایق می پرداخت و آن جناب در فن نجوم نیز مهارت تمام دارد چنانچه احکامش مانند تیر قضا خطایمی افتد و مصنفات بلاغت آیاتش بسیار است و مؤلفات فصاحت صفاتش بیشمار (۸۰) و بیشتر بنام امیر عالی مقام زیب و زینت یافته و پیوسته انوار عنایت و التفات آنحضرت بروجنات احوال جناب مولوی تافته این مطلع از اشعار اوست :

سبز خطا از مشک ترغایه برسمن مزین
سنبیل تسابدار را بر گل و نسترن مزین

مولانا فصیح الدین محمد :

بکمال حسب و جمال نسب و تبحر در علوم و فنون و تعدد صنوف فضایل شبیه و نظیر ندارد طبع لطیفش مدرک مخفیات مصنفات او الا الباب و ذهن شریفش مظهر مخزونات مؤلفات علماء عالی جناب و آن جناب در ایام شباب به تکمیل فنون متداوله موفق گشته و در علم ریاضی و هیئت سرآمد حکمای بلند مرتبت است :

حکمت او بیک صریح قلم باز کرده است گوش چند را صم
در طبعی شناسخته به تمام رازمو لود و عنصر و اجرام
و عالم حضرت اکثری متداولات را نزد جناب مولوی خوانده و همواره

ایشان را به آوند خطاب میکنند بالجمله به بمن همت و ترقیب و حسن عاطفت امیر صاحب حشمت قرب سی شال عتبه علیه آخوند مرجع و ملاذ مشایخ اسلامی و علماء علام و فضلی انام بل مجموع خواص و عوام بود بعد ازان بحسب تقدیر و اقتضای قضای ملک قدیر اندک غباری از رهگذار آن جناب بر حشبه ضمیر منیر نشست و آن حضرت از غایت کرم غریزی و عاطفت جلیلی در این اوقات آن غبار را به آب عفو و اغماض فروشت و نوبت دیگر جناب اخوند را منظور نظر اعزاز و اکرام گردانیده و امر فرمودند که بدستور سابق در مجلس عالی بامر درس قیام نمایند و آن جناب انگشت قبول بردیده نهاده هر روز باستانه علمیه مقرب الحضرت تشریف می آورند و به تحقیق مسایل دینی اشتغال می فرمایند (۸۱) تصنیف اخوند در علوم حکمی و ریاضی و معانی و بیان و صرف و نحو بسیار است و اکثر آنها در میان طلبه اشتها دارد و چون آن جناب را در علم فقه و حدیث مهارت تمام حاصل است درین ایام به تالیف شرح و قایم اهتمام می نمایند انشاء الله تعالی زبب اتمام و زینت اختتام یابد .

مولانا حمید الدین بتاد گانی : (۸۲)

بغایت درویش نفس و متواضع و متخلص و پاکیزه روزگار است

وهمواره بسلوك راه دين و تتبع سنت سيد المرسلين اشتغال دارد و پدر بزرگوارش مولانا شمس الدين محمد بنادگانی (۸۳) رحمه الله عليه که وحید عصر و زمان خود بوده و همواره بنسبت امير هدايت منقبت طريق محبت و اتحاد می پیمود و در حین اشتیلاي مرض موت ابن فرزند ارجمند خود را بدان حضرت سفارش نمود بنابران امير عالي مكان به آن جناب ارادت و اعتقاد تمام دارند و همواره بانجام حاجات و اسعاف ملت مستاتش قیام و اقدام می فرمایند .

مولانا کمال الدین مسعود شیروانی: (۸۴)

اعلم علماء زمان و استاد دانشمندان بلاد خراسان است و بنابر آنکه ملک غیاث الدین کرت دروقفیه مدرسه غیاثیه شرط کرد که اعلم علماء هرات درانجا مدرس باشد عالیحضرت مقرب الحضر بعد زفوت قاضی نظام الدین تدریس آن بقعه را بجناب ولوی تفویض فرمودند و آن جناب درروز اجلاس قصد تعریض دانشمندان خراسان کرد و آن آیت انی اعلم ما لا تعلمون را درس گفتند و سألهاست که درمدرسه اخلاصیه نیز بافاده مشغولند و از موقوفات آن بهره میبرند .

خواجه عماد الدین عبدالعزیز لمشته به مولانا زاده ابهری:

عالم متبحر است و در فقه حنفی و شافعی مهارتی تمام دارد و شرحی به مشکوٰۃ نوشته (۸۵) در غایت تنقیح و ان را مو شرح ساسم شریف مقرب الحضر گردانیده سالها بجای والد ماجد خود در مدرسه حضرت خاقان مغفور مدرس بود حالا در مدرسه عالیة سلطانیة و خانقاه افاضل بنه اخلاصیه بدرس و افاده مشغول است و بواسطه کسوف نفس و کثرت تواضع در دل خاص و عام مقبول .

مولانا خلیل الله: (۸۶)

بلطف طبع و صفای ذهن مشهور است مدتها در بیت المغفره مهد علمیا گو مرشاد آغا و خانقاه امیر هدايت انما مدرس بود و بسبب ارتکاب معصی

از امور نامناسب ازان مناصب معزول گشته ببلخ رفت و از آنجا بقندز تشریف برد و حالادران ولایت بروج دلوخواه سلوک مینماید .

خواجه عبد الرحمن :

درسلك فضلاى عظام انتظام دارد و باوجود كمال علم و دانش بنظم اشعار اشتغال مى نماید تدریس یکی از صفحه های بیت المغفره مهد علیا و مدرسه امیر غیاث الدین محمد باغبان متعلق به آن جناب است و این مطلع زاده طبع او است :

ستاره بر سر تو متصل دوا برویت خمیده پشت نظر میکنند برویت

مولانا عصا مالدین ابرا هییم (۸۷) :

بدقت طبع سلیم وحدت ذهن مستقیم موصوف است و وفور دانش و کثرت فضیلت معروف و آن جناب بتأیید ربانی در آن شهاب و جوانی به تکمیل علوم موفق گشته است و از اکثر فضلا که در ایام دولت سلطان صاحب قران تحصیل نموده اند ، مفسر مثال بر سر آمده اند سالها در مد رسه اخلاصیه پیش مولانا کمال الدین مسعود شیروانی سیق خواند و حالا بیمن امیر بحر مکرمت در مدرسه حضرت خاقان مغفور بجای مولانا زاده ابهری مدرن است و جمیع کثیر از طلبیه ملازمت آن درس می نمایند و بقواید موفور و نکات غیر محصور محظوظ میشوند .

مولانا حیدر :

مدتی مدید در خانقاه اخلاصیه بود و بعد از تحصیل علوم بولایت جام شتافت حالادران دیار بافاده مشغول است .

مولانا طاهر :

دانشمند متبحر است و در خانقاه اخلاصیه توطن دارد و از موقوفات آن بقعه بهره می برد .

مولانا هاشمی :

در خانقاه اخلاصیه تکمیل علوم نموده و در مدرسه خواجه کمال الدین حسین بدرس اشتغال دارد .

مولانا شمس الدین :

هم دران بقعه کسب کمال کرده و در مدرسه امیر نظام الدین شیخ
احمد سہیلی به منصب تد ریس منصوب است .

مولانا شمس الدین (۸۸) :

عالم مدقق است و در مدرسه اخلاصیه با کتساب علوم پر داخه .

مولانا غیاث الدین بحر آبادی :

از سایر ساکنان مدرسه مذکورہ بلطف طبع و حدت ذہن ممتاز
و مستثنی است و حالا در مدرسه مہد علیا ملک آغا بہ منصب تد ریس
سرا افراہ است .

مولانا شمس الدین محمد حنفی :

در ملک اعظم طلبہ علوم انتظام دارد و در مدرسه مذکور (اخلاصیه)
ساکن است .

مولانا حاجی محمد تپریز (۸۹) :

در مدرسه اخلاصیه تحصیل علوم نموده و منصب تد ریس خانقاہ جدیدی
تعلق بوی دارد .

مولانا سلطان محمود :

بسلامت طبع و استقامت ذہن موصوف است و این معما با سم اسد
از جمله منظومات اوست :

گرد این عالم فانی شب و روز   هیچ دانی ز چه رومی بویم
یک دل صافی بیفش کہ درو   مہر عالم نرسد می جویم

مولانا غیاث الدین محمد طبیب سبزواری : (۹۰)

جمال حالش بزور علوم و فنون آراستہ و در علم شریف طب مهارتی
دارد چنانچہ درین اوقات بر معالجات ایلاقی ؟ شرحی در غایت تنقیح
و لطافت مینویسد و بر کلیات شرح موجز مولانا نفیسی طاب ثرا .
حاشیہ در کمال دقت قلمی فرمودہ و آن را باسم شریف حضرت مقر ب

الحضرت موشح گردانیده و مدتی مدید است که در دارالشفاه آن حضرت
بدرس کتب متداوله طبیه و علاج بیماران مشغول است و با وجود این
اشتغال عظیم بنظم و اشعار نیز اشتغال دارد و این مطلع از دست :
گفتم به آه و گریه غم از دل برون کنم
شد گریه در گلو گرم آه چون کنم

مولانا درویش علمی طبیب (۹۱) :

بصفات حمیده و لطف گفتار و حسن کردار و صفاء طبیمت و ....
کثرت قبول سرآمد اطباء زمان است و در معالجه مرضی اختراعات
خاص می نماید و اکثر آن موافق می افتد بنا بر آن عالیحضرت رانسیبت
باو التفات و عنایات بسیار است چنانچه درین اوقات منصب تدبیر
و معالجه مرضی دارالشفاه مهندس علیا ملک آغا را بدان جناب تفویض
نموده اند و وظیفه گرامند مقرر نموده و خدمت مولانا درویش علمی در فن
معنائیز صاحب مهارت است و این معما باسم ولی ازوست :
هندوی زلف اوز بد کیشی گوش بگرفت و گفت درویشی

مولانا محمد طبیب :

در معالجه مرضی و امراض غربا بقایت حریص است و الحق در علم
طبابت ممارست تمام دارد و همواره در دارالشفاه عالیحضرت به مهم مذکور
مشغول است و از اوقاف آن بقعه محظوظ و بهره ور می شود .

مولانا عبدالهی تونی :

بصفای طبع و ذهن اتصاف دارد و او را بعلم طب مداومت تمام است
و معالجتش اکثر رنجه نواب اتفاق می افتد اما درین ایام بمنصب
صدارت شاهزاده عالیخان ابراهیم میرزا مشرف شده است و از بسیاری
اشتغال به ملازمت و کثرت ارتکاب عیش و عشرت بروای طبابت ندارد .

امیر نظام الدین شیخ احمد سهیلی (۹۲)

به نبالت شان و رفعت مکان و لطافت ذهن و نفاست طبع اشتهار دارد

و همواره ابیات فصاحت آنا را و اشعار بلاغت شعرا را بر لوح
خاطر و صحیفه ضمیر می‌نگارد قصاید و غزلیات دیوانش مشهور است
و برالسمه و افواه مذکور، عالیحضرت نسبت به آن جناب از ادای-ل
ایام شباب الی یومنا هذا طریق اخوت و مصاحبت پیموده و پیوسته
در جلالت قدر و ترفع حالش جد و اجتهاد فرموده و یکی از غرایب حالات
که بین الجانبین بوقوع انجامیده آن است که نوبتی امیر نظام الدین
شیخم سهیلی قصیده در مدح میرزا سلطان احمد سمرقندی در سلك نظم
کشیده و جهت طلب اصلاح بنظر امیر عالی کهر رسانیده آنحضرت پس
از تأمل و اندیشه فرموده اند که بعد از بیتی که مشتمل بر اسم صمد و ح
است بیتی دیگر باید تا سخن مربوط شود و جناب امیر شیخم تصدیق
امیر صاحب توفیق نموده اند که شما بیت آن را در سلك نظم کشید
آن حضرت جواب داده اند که شما هم فکر نمائید تا من نیز تأمل کنم
انگه هریک دوات و قلم و کاغذ پاره در پیش نهاده متفکر شده اند
و بعد از لحظه هریک بیتی گفته اند که يك حرف تغیر نداشته و بینهما
توارد واقع شده و آن بیت این است :

بهار باغ جوانی نهال گلشن عدل

گل ریاض کرم سر و جویبار وفا

و هذان بدایع الواقات و غریب الاتفاقات .

امیر کمال الدین حسین جالایر (۹۳) :

سرعت فهم و حدت طبع موصوف است و بحسن خلق و کثرت
تواضع معروف ، قصاید غرا در سلك نظم کشیده و معانی رنگین در آن
مندرج گردانیده عالیحضرت از غایت عاطفت آن جناب را فرزند
خوانده و به یمن همت عالی نهجت بر مسند امارت دیوان اعلی نشانده
از اشعار آبدار جناب امارت شعار بر ایراد يك بیت که در منقبت
حضرت شاه مردان الله القالب امیر المومنین ابن ابی طالب است
اختصار کرده شود و آن این است :

مصائب را تو می صابر نوایب را تو می شاگرد
غرایب را تو می مظهر عجایب را تو می مظهر

خواجه شهاب الدین عبد الله (۹۴)

در مکارم اخلاق و محاسن اعراف و علو همت و سمود تبت و عظمت
شان و رفعت مکان و کمال حسب و جمال نسب و شیم رضیه و سیر سنیه
شپیه و نظیر ندارد و همواره بمتانت رای ازین و رزانت فکر دور بین .
همت عالی نهمت بر مصالح امور دین و دولت و سرانجام مهمام ملک
و ترفیه حال عامه رعایا و کافه برایا می گمارد و بیشایبه تکلف و غایه
تصلف آن جناب در حسن سیرت و لطف صورت دست پرورد عنایت سبحانی
است و در صفای طبیعت و فنون فضیلت مستحق سعادت جاودانی ضمیر منیرش
جام جهان نمای غیب و طبع کریمش مظهر از شوایب نقصان و عیب تواضع
دب شریف اوست و تخلق رسم مزاج لطیف او :

نسیم خلقش اگر بگزرد سوی بستان بجای میوه همه جان بر آورد اشجار
و کر ز نکبت لطف تو شمه یا بد فلك شود بغوشی همچو کلبه عطار
عقود جواهر منثوراتش کما مثال المؤلؤ المکنون و لطایف لالی
منظوماتش از هر چه در حوصله خیال گنجد افزون :

خامه تو چون گهر افشان شود نظم سخن لؤلؤ و مرجان شود
حسن خطش چون خط از باب حسن و ملاحمت رقم نسخ بر خطوط خوش
نویسان کشیده و لطف طبعش در نبض ادوار و موسیقی بنوعی تصرف
کرده که مصنفات متقدمین را متروک گردانیده :

ای حسن خط از دفتر اخلاق تو با بی بی مثلی از اوصاف تو حرفی ز کتابی
بالجمله این سر و جو یبار فضیلت در چمن لطف و مرحمت امیر هدایت
منقبت نشود اما بافته و همواره آفتاب فضل و افضال و عاطفت آن حضرت
برو جنات احوال خجسته مآلش تافته بلکه آن جناب را فرزند خوانده
و بیمن همت عالی نهمت باعلی مدارج جاه و حشمت رسانیده مدت مدید

بر مسند صدارت صاحب قرآن عالی منزلت متمکن بود و بعد از اینکه بطوع رغبت از آن امر استعفی فرمود بمزید تقرب و نیابت جاه و جلالش بیفزود و چنانچه این معانی نزد اقصای و ادای سمیت ظهور دارد و احتیاج به آن نیست که قلم دوزبان برسبیل تفصیل خصوصیات آن را بر لوح بیان بشکارد و برادر خجسته اثرش خواجه نظام الدین یحیی نیز بحدوث طبع و سرعت فهم موصوف است و بزیور صناف فضایل مثل خط خوب و انشای مرغوب و نظم شعر و معما معروف انوار رشد و نجابت از ناصیه میمونش لامع و آثار بزرگی و جلالت از جبین مبینش لایح این معما باسم امان از منظومات ایشان است .

چگونه نام برد دل ز حال مشکل ما که از بتان شده بی نام و بی نشان دل ما و این مطلع نیز زاده طبع شریف او است :

باز در دل تخم مهر کلمه داری کاشتیم   گر چه جز غم بر نخواهد داد باری کاشتیم

مولانا عبدالله جامی ها تفسی (۹۵)

در سلك اعظم شعرا متقدمین و متاخرین است و از مشاهیر فضلاء ایام است و اکثر اوقات شریفش بنظم مثنویات لطایف آیات مصروف است و خمسه را تتبع نموده اند بوجه اختصار و الحق در آن گفته ها معانی رنگین و اشعار سلیم بر لوح بیان نگاشته و از جمله منظوماتش لیلی و مجنون و خسرو و شیرین بغایت مقبول است و ابیات فصاحت صفات آن دو نسخه گرامی برالسنه و افواه مرغوب .

خواجه اصفی «۹۶» :

بصفای ذهن سلیم و ذکای طبع مستقیم از سایر شعرا روزگار و فضلاء رفیع مقدار ممتاز و مستثنی است مدت ها است که در سلك مخصوصان عالیحضرت مقرب العزیز منتظم بود و در ظل تربیت و عافیت ایشان بفرغت و رفاهوت تمام آسوده و درین اوقات در قبة الاسلام بلخ در ملازمت شهزاده عالمیان میرزا بدیع الزمان قیام می نماید و این

مطلع از شمار آبدار اوست .
 بسی بود در آب دیده چون ماهی وطن دیدم
 که تا قلاب زلفش را بکام خوشتن دیدم

مولا نا سیفی « ۹۷ » :

معانی خاص و شمار رنگ-بن بسیار دارد سالها درد را سلطنه
 هرات ساکن بود و از مواید انعام و احسان امیر عالی نشان محظوظ
 بهره ور بود و لا به مقتضای حب الوطن من الانسان در بلاد ماوراءالنهر
 متوطن است و این مطلع از اوست :

دلا وصف میان نازك جانان من گفتی

نکو و گفتی حدیثی از میان جانمن گفتی

و او را در باب اهل حرفه اش ر غریبه بسیار است از ان جمله این
 بیت بر خاطر بود ثبت افتاد .

دو رود گشته روان زین دو چشم ترمارا

بیساد قسامت سرو درود گسر مارا

مولا نا بنائنی « ۹۸ » :

ابیات سلیس هموار دارد و از ان جمله این دو بیت ازوست :

نه سلا می ز تو کزغم کند آزاد مرا

نه پیامی که بو صل تو کند شاد مرا

نیست مشکل که بیادت گذرانم همه عمر

مشکل اینست که هرگز نسکنی یاد مرا

مولا نا نظام استرا بادی « ۹۹ » :

سرآمد قصیده گویان دوران است و در منقبت حضرت امیر المومنین
 و امام المتقین اسد الله الفالاب علی ابن ابی طالب پنج شش بیت در قصیده
 آورده که هر يك مطلع دیوانی را لایقست در کمال دقت و صنعت و ایضاً
 در مدح عالی حضرت قصیده ها گفته و از صلات موفور و انعامات غیر محصور

محفوظ و بهره‌ور گردیده این مطلع از منظومات فصاحت صفات اوست.

بیاغ دل درین بستان سرای عالم فانی
نهال آرزو منشان که بار آرد پشیمانی

مولانا ریاضی (۱۰۰) :

ریاض فضل اشعار آیدارش سرسبز و سیراب است و حالا بنظم صادرات
افعال و واردات احوال صاحب قران اشتغال دارد این مطلع ازوست.

صبر فرمودی زغبان ای نصیحت گو مرا
صبر را محکم دلی میباید آن دل گو مرا

مولانا آگهی (۱۰۱) :

ابیات هموار و اشعار آیدار بسیار دارد و سالها در سلك ملازمان شاهزاده
مرحوم شاه غریب میرزا روزگار میگذرانید و از قواید انعام و احساساتش
متمتع و بهره‌ور میگردید اما درین اوقات باردوی درد رج شهریاری
محمد محسن میرزا شتافته و در سلك سایر ملازمانش انحراف و انتظام
یافته این دوبیت از منظومات اوست :

سرو نازمن که بر گل طعنه زد در خسار او
گر خرامد سر و را از جا برد رفتار او
سیر میگذشتند از دیدار یوسف سال قحط
یوسفی دارم که سیری نیست از دیدار او

مولانا هلالی (۱۰۲) :

در نظم غزل بی‌شبه و بدل است لیکن درین ایام زبان از گفتار
اشعار فرو بسته و اکثر اوقات را به تحصیل علوم صرف می‌کنند
این مطلع ازوست :

چنان از پافکنند امروز آن رفتار و قامت هم
که فردا بر نخیزم بلکه فردای قیامت هم

مولانا شوقی :

طبعش بنظم اشعار ملایمت بسیار داشت لیکن سبب غلبه سودا
و خشکی دماغ حالا بیت نیک میگوید این مطلع ازوست :

خواب دیدم کان لب شیرین بدندان میکنم
چون شدم بیدار دیدم بی لبش جان میکنم

مولانا شهاب (۱۰۳):

درفن معما از امثال و اقران ممتاز و مستثنی است بنا بران عالی حضرت
حجره مولانا کمال الدین میر حسین را که در مدرسه اخلاصیه داشت بدو
عنایت فرمود این معما باسم امان از ایشان است :
صورتش دید و نهاد از سرخیال دلبری
پیش روی او سر خود کرد بالا چون پری

مولانا اثیری :

اونیز معما را نیکو میگوید پیوسته منظور نظر ا لفتات و عنایت
امیر بحر مکرمت است و این معما باسم بها از وست :

نیاید در چمن گل زانفعالش نیابی در چمن اکذون مثالش
مولانا اهللی (۱۰۴) :

بغایت درویش و شرفانی مشرب است و اشعار او خالی از چاشنی
نیست و این مطلع از وست :

موی ژولیده که بر سر من ابتر دارم
سایه دولت عشق است که بر سر دارم

امیر کمال الدین سلطان حسین (۱۰۵) :

بسلامت طبع و استقامت ذهن و کمال نسب و جمال حسب و کسر نفس و خلق
خوش موصوف و معروف است پیوسته کلمه التعظیم لا مرالله و شفقت علمی
خلق الله را منظور نظر داشته و همواره تخم مهر و محبت در زمین دل علما
و فضلا و صلحا و فقرا کاشته هرگز بسخن درشت خا طر هیچ آفریده را
نیاز نرده و دایم الاوقات سیر سنیة مقرب الحضرت را تقلید کرده گاهی به
نظم قصیده و غزل اشتغال می فرماید و الحق اشعار هموار و ایما ت بر
کار بر لوح بیان مینگارد و این مطلع از وست :

منم آنکس که از همت کشیدم پای دردا مان
قدم در وادی حیرت نهادم بی سرو سامان

مولانا شمس الدین محمد بد خشی (۱۰۶) :

بنایت خوش معاوده و شیرین کلام و ندیم شیوه و سبک روحست و بهمن خلق و لطف طبع و وفور فضیلت و کثرت مهارت در فن معما شبیه و نظیر ندارد و قریب سی سال است که اقبال وارد در ملازمت عالی حضرت روزگار میگذرانند و بیمن تربیت و عنایت آن حضرت در غایت فراغت و رفاهیت روز را شب و شب را روز می آورد و در بیان قواعد علم معمار ساله در کمال دقت و لطافت تصنیف فرموده چنانچه حضرت حقایق پناهی مخدومی نورانور الله مرقد سطری چند در تعریف آن نسخه ثبت فرموده اند از اشعار جناب مولانا در بیت بخاطر بود نوشته شد :

رمضان رفت و گل وعید به هم می آید
هیش و شادی ز بی محنت و غم می آید
عمر صد ساله عشاق فزون می گردد
ازمه روزه هر آن روز که کم می آید

مولانا شیخ عبدالله کاتب (۱۰۷) :

قرب چهل و پنج سال است که نسبت به عالی حضرت طریق خدمت و ملازمت سلوک میدارد و از شرف مصاحبت و موانست آن حضرت بهره تمام دارد و پیوسته در سلك مشاهیر فضلا و ظرفا انتظام داشته و با وجود علونسب و حسب هرگز خیال التانیت را پیرامن خاطر ننکر دانده خط تعلیق و نسخ را در غایت لطافت می نویسد و خطوط استنادان مقتدر را خوب می شناسد و این مطلع از دست

چنان کسان ترك مست خویش را بی باک می بینم
بسا سرها که در پای سمنش خاک می بینم

مولانا نظام الدین عبداللہی طبیب :

در مبادی احوال بعلاج مرضای دارالشفا امیر هدایت انعام مشغول بود چون حضرت ولایت پناه خواجه ناصر الدین عید الله طاب ثراه بواسطه عروض مرض کس بهرات فرستاده از عالیجناب مقربا لحضرت طبیب حاذق طلبید جناب حکمت ماب حسب الحکم بطرف سرقتند توجه

نموده بعد از آن که از آن سفر دوست کام بالآمد بمزید عنایت و نوازش
اختصاص یافت روز بروز پایه و منزلش بالا گرفت و ساعت بساعت
کوکب بخت و طالعش سمت استعمال پذیرفت تا کار بجایی رسید که
منظور نظراتهفات صاحب قران پسندیده صفات شد و در حرم نیز
محرم اسرار صفار و کسپار گشت والی یومناهند ادراوج جاه و جلال
است و اکثر اوقات در ملازمت عالی حضرت میگذراند .

مولانا شمس الدین محمد نگران :

مدتی مدید وعهد بعید است که نسبت به امیر صاحب تائید طریق
اخلاص و ملازمت سلوک میدارد و در سایه عنایت و مرحمت بی نهایتش
بسر می برد و آن جناب اکثر متداولات را مطالعه نموده و همواره
در سلك علماء عظام و فضلاء کرام منتظم بوده و حالا بر مسند شیخی
خانقاه اخلاصیه متمکن است و بی شایه تکلف در تمشیت آن مهم
بد بیضای نماید و این معما باسم شهاب زاده طبع شریف اوست :

لب نهان داد بما آن صنم حور لقا

گفت لعلیت نکهدار کسی را منما

مولانا کمال الدین شاه حسین کامی (۱۰۸) :

جمال حالش بکمال فضیلت و دانش آراسته و از شواهب اصناف
عیب و منقصت پیراسته در مبادی سن رشد و تمیز بو سیله مولانا
شمس الدین محمد بدخشی بملازمت عالی حضرت رسید و بواسطه صفای
طبع و ذکای ذهن منظور نظراتهفات و عنایت گردید الی یومناهند
در سلك مخصوصان آن حضرت انتظام دارد و درین اوقات بمنصب
شیخی مزار پیر مجرد خواجه ابوالولید احمد مشرف گشته همواره همت
بضیافت صادر و وارد می گمارد و این مطلع از جمله اشعار لطافت
شعار اوست :

چنان بود شب غم روز من چنان باشد
 مرا که روز چنین است شب چنان باشد
 و ایضا این معما باسم ذهنی داخل منظومات اوست :
 مهربانی پیرهن دی در برافکنده بود
 زانکه اکثر استخوان های ضعیفم می نمود

مولانا فصیح الدین صاحب دار «۱۰۹» :

به محاسن افعال و مکارم اخلاق و لطافت طبع و نظافت ذهن
 از سایر ملازمان مقرب الحضرت ممتاز است و در نظم قصاید غر او گفتن
 و شکافتن معنیات بلاغت انتمایی مانند و همتا شیوه ندیمی و سخن آرای
 را نیکو میداند و امر خطیر رسالت و سفارت و اداه کلام و بیضا را بحسب
 دلخواه می تواند و در علم شطرنج رنج بسیار برده و بدین واسطه
 محرم اسرار صاحب قران بزرگوار و شهزادگان نامدار گردیده
 و این مطلع قصیده از نتایج فکر بکر اوست .
 بنان راصد شکست از کافر بی باله می باشد
 مسلمانی که دیده است این که کافر بت شکن باشد

مولانا جلال الدین قاسم :

بفصاحت بیان و طلاقت لسان موصوف است و بعظم شان و رفعت مکان
 و حسن صورت و لطف سیرت معروف در فن نجوم بحسب استحقاق دخل
 میکند و صنعت و کتابت را بفایت نیکو میداند و خصوصیت آن جناب
 نسبت بملازمان عالی حضرت موفور است و التفات و عنایت در باره
 او غیر محصور .

مولانا نظام الدین شاه علمی :

بفایت خوش طبع و تیز فهم و ندیم شیوه و شیرین گفتار است :
 روشن روان و تیز زبان و بلند قدر
 مجلس فروز و العین آرای و سر فراز

درفن معما بی مثل و همتا افتاده و معنیات مشکله را باندك نو جهی می کشاید و ظرافت و مزاح بر مزاجش غلبه دارد و همواره نقش اعتراض بر فضلا و شعرا بر لوح خاطر می نگارد علی الدوام مانند بخت و دولت ملازمت عالی حضرت را پیش نهاد همت ساخته و بوفور التفات عاطفت آن حضرت سر تفاخر و مباهات بر اوج سماوات برافراخته و این معما باسم احمد ازوست :

گرچه زلفت دل عشاق مشوش دارد

دل ما مثل خود زلف ترا خوش دارد

مولانا کمال الدین شمیم بملول :

جوان نیکو خصال پندیده احوال است و زیاده بر بیست سال است که دایم الاوقات در نظر عالی حضرت بجای ادب ایستاده و درین مدت هرگز بتقصیری در امر خدمت منهم و منسوب نگشته لاجرم نیکو بندگی از موقع قبول یافته و انوار عنایت و عاطفت آن حضرت برو جئات روز گارش بر نهج صواب اتفاق می افتد .

ذکر بعضی از خو شنو یسان که در کتا بخا نه عالی حضرت

خداوندی کتابت کرده اند

بر ممیزا کبیر تاثیر اهل دانش و بینش پوشیده نمائند که خاطر خجسته ماثربزیب و آرایش مولفات بلاغت آیات و مصنفات فصاحت صفات چنان مشعوف و راغب است که عقول و اوها م در آن حیران و متعجب است بنا بران از مبدا طلموع آفتاب سعادت و اقبال الهی یومنا هذا همگی همت عالی نهمت بر تربیت خطاطان و خوش نویسان مصروف داشته اند و پیوسته نقش فراغت و رفاهیت این طایفه بر لوح ضمیر آفتاب اشراق نگاشته و این مختصر گنجایش ذکر جمیع کاتبانی که در کتا بخا نه معموره آن حضرت کتابت کرده اند ارد لاجرم به تحریر اسامی بعضی از ایشان که حالا در قید حیات اند اختصار نموده میشود :

مولانا سلطان علمی مشهدی (۹۱۰) :

بحسن سیرت و لطف سریرت موصوف است و بوفور فضیلت وجودت
طبعیت معروف خط نسخ و تعلیق بمداد مولانا جعفر ظاهراً کسی برابری
ننوشته است بلکه رقم نسخ بر خط اکثری خوش نویسان کشیده مدت‌ها
در کتابخانه عالی حضرت خداوندی کتابت میکرد و از مواید انعام
و احسان بیکران بهره تمام داشت و حالا نیز منظور نظر ما طفت آن
حضرت است و هر کتاب که می فرماید مانند نی قلم در تحریر آن کمر
خدمت می بندد این مطلع از جمله اشعار اوست :

گل در بهار ازان رخ گلگون نمونه ایست

چون اشک من که از دل پر خون نمونه ایست

خواجہ حافظ محمد (۱۱۱) :

سرآمد خطاطان و فاضلترین اکثر خوشنویسان است هر شش قلم
را در کمال خوبی می نویسد و از سایر ابنای جنس نسبت به عالی حضرت
مقرب حضرت خصوصیت بیشتر دارد و منصب امامت و خطابت مسجد
جامع و مسجدی که در درون منزل شریف ساخته اند تعلق با نجف
دارد این مطلع از اشعار اوست :

شکل هلال ابرویت از چشم تر نرفت

ماهی زعین بحر دمی سوی بر نرفت

مولانا سلطان علمی قایمی (۱۱۳) : نسخ و تعلیق در کمال

صافی و بر اصول می نویسد سالها در کتابخانه ممدوره به مهم خود
اشتغال داشت و در ظل تربیت و عنایت امیر هدایت منقبت می غنود .

مولانا زین الدین محمود قایمی (۱۱۳) : او نیز نستعلیق را

در غایت لطافت می نوید و از جمله شاگردان مولانا سلطان علمی مشهدی
خوش نویس تراست و از مواید انعام و لطف و احسان امیر عالی مکان بعضی
وافر محظوظ و بهره ور .

مولانا سلطان علی شیر مشهدی (۱۱۴) : از جمله مشاهیر
تستعلیق نویسان است و برید حسن خط سرآمد اکثر ایشان .
مولانا سلطان محمد نور (۱۱۵) : از جمله کاتبان که به یمن
عنایت مقربال حضرت ترقی نموده و در حسن خط بیش از همه سلطان محمد نور
است بارها از زبان الهام بیان آنحضرت استماع نمود که خط
تستعلیق را حالا هیچکس نزدیکتر بخط مولانا سلطان علی مانند او
نمی تواند نوشت .

مولانا علاء الدین محمد (۱۱۶) :
در کتابخانه مذکوره خط تستعلیق آموخته و او را ترقی تمام
دست داده .

مولانا سلطان محمد خندان (۱۱۷) :
در خط تستعلیق قابلیت بسیار دارد و بی را نیک می نوازد اما
بواسطه تشنه جنون به هیچ یک از فن دوکار نمی بردازد .

مولانا هجرانی (۱۱۸) :
درسلك مشاهیر تستعلیق نویسان این نظام دارد و گاهی خیال نظم
و اشعار بر لوح خاطر می نگارد و این مطلع از منظومات او است .
جفا و جور که آن سرو گلزار کشد
ز عشق او نکشم بس اگر هزار کنند

مولانا عیدی :
حطش خالی از حالی نیست و از فن معنائیز صاحب و قوف است
و این معما باسم شاهی ازوست :
بهار است ای سرور عنا بکوش   سرو پای نور و زیت را بیوش
مولانا عبدالحمید :

همیشه ترکهای حضرت میرزا کتابت می کرد و راست می نوشت بدین
واسطه در پهلوی خود حجرة جهت مولانای مذکور می دهد و این
مصراع را مناسب احوال مولوی بر زبان جاری می گرداند که :

راصنی موجب رضای خداست - و از غزلیات افاضل پناه رساله موسوم به تحفة السلاطین ترتیب داده که آن عالی حضرت در مجلس بهشت آسای حضرت صاحب قرآن عرض کرده پادشاه اسلام جناب خواجه هبدا الله را فرستاده رساله را حاضر آورده بصلوات لایقه سرافراز گردانیدند.

ذکر بعضی از نقاشان ومهندسان:

چون مصور کارخانه مصور کم فاحسن صور کم ومحرر رقوم بمحو الله ما بشاء و یثبت بید قدرت وقلم حکمت با ابداع چهره کشائی پرداخت ذات کامله الصفات عالی حضرت را بر طبق لقد خلقنا الانسان فی احسن تقویم مظهر جمیع اوصاف کمال ساخته لاجرم آن حضرت را در اکثر اصناف فضل و هنر وقوفی تمام است به تخصیص در فن تذهیب وتصویر که بی شایسته تکلف وغایله تصلف دران علم سر آمد اهل قلم است بلکه اکثر نقاشان ومهندسان دوران بواسطه تربیت وتعلیم آن حضرت این فن را آموخته اند و در عالم بی مثلی مثل گذشته اند ازان جمله خو اجه هیرک است (۱۱۹) که با وجود مهارت تذهیب وتصویر در علم کتابه نویسی نیز شبیه ونظیر ندارد بلکه خطوط کتا به نویسان متقدم را نیز منسوخ گردانیده و به یمن التفات ومرحمت امیر بحر مکرمت لوای .... با وج سپهر برین رسانید .

مولانا حاجی محمد: در انواع فنون واصناف علوم مهارت تمام دارد و پیوسته نقش خیالات غریبه و صور امور عجیبه بر لوح خاطر می نگاشت و چند گاه عمر گرامی به بختن اوانی چینی صرف نمود الحق که جسمش را بکمال رسانید اما رنگ و صفایش چنانچه می باید او را در نیفتاد و از جمله معتزعات خدمت مولوی صندوق ساعتیست که در کتا بخانه عالی حضرت ساخته و صورتی دران تعبیه نموده که هر ساعتی که از روز گذشته آن صورت چوبی در دست داشته و بر نقاره که در پیش او ترتیب یافته بود زدی مدتی منصب کتابداری عالی حضرت هدایت شماری تعلق او میداشت و در شهور سنه اربع و تسعمائه ۹۰۴ بی سبی ظاهر دامن ازان کار در چیده

بملازمت حضرت شاهزاده عالمیان میرزا بدیع الزمان شتافت و حالا در قبة الاسلام بلخ روزگار میگذرانند . (۱۲۰)

مولانا محمد اصفهانی : خود را از جمله مهندسان می شمارد و هر لحظه خیالی بر لوح ضمیر می نگارد و نیز صندوق ساعتی ساخته و طاسی که از آنجا نیز ساعات معلوم میشود پرداخته .

استاد بهرام (۱۴۱) کاملترین مصوران دوران است بلکه این کار را او به نهایت کمال رسانید و مدتی در ظلمت بیت امیر کرامت مرتب بطرفه کاری اشتغال نمود اما حالا در ملازمت حضرت صاحب قران عالی منزلت بسر میبرد . استاد قاسم علمی چهره کشای ۱۴۲ : زبده مصوران روزگار و قدوة نقاشان شیرین کار است این فن را کما بغائة امیر هدایت انما بدست آورده و همواره از کثرت انعام و احسانش در مقام فراغت بوده پوشیده . نمائند که اگر تمامی نقاشان و مهندسان که در ملازمت عالیحضرت مقربالحضرت بوده اند درین اوراق مذکور گردند مطالعه کنندگان را قلم حروف را بدین اوراق نفسی منسوب سازند لاجرم بر همین اختصار افتاد و نی قلم سخن ساز نوای دیگر آغاز نهاد .

ذکر بعضی از اهل ساز که در پناه امیر بنده نواز بسر برده اند : بنا بر مقدمه که سابقاً مسطور شد عالی حضرت را در علم موسیقی مهارت تمام حاصل است اگر معلم ثانی ابو نصر فارابی زنده بودی دف و ار حلقه شاگردی امیر بی همال در گوش کشیدی و بقانون عود گوشمال تعلیم خوردی بالجمله بنا برین مناسبت همواره جمعی کثیر از اهل ساز در ملازمت آنحضرت بوده اند و حالا هم هستند چنانچه اسمی بعضی از ایشان ثبت میگردد .

حافظ قداق ۱۴۳ : در مپادی سن رشد و تمیز به ملازمت عالیحضرت رسید و بسبب اهتمام لازم آنحضرت در نواختن قانون بی مثل و مانند گردید و بخوبی او از اتصاف دارد و رباب وجد و حال را از شنیدن ساز و آواز و خوش حالی تمام دست می دهد .

استاد سید احمد (۱۲۴) : ندیم شیوه و خوش محاوره و شیرین کلام است و قیچک (۱۲۵) را نیکو میخواند .

استاد شاه قلی (۱۲۶) : او نیز غیچک نواز است و حالا در ملازمت صاحب قران سرافراز بصر میبرد .

استاد قل محمد شبر غانی (۱۲۷) : در صغر سن بملازمت عالی حضرت رسید و با اشارت آن صاحب فراست بمشق عود و سازهای دیگر قیام نمود و بآنندک زمانی او را ترقی تمام دست داد چنانچه بمرتبه تصنیف فایز شده و پیشروها بسته صیحت سازندگی و خوش نوازی او در اطراف عالم افتاد و امیر هنر پرور بمقتضای عادت بسندیده خویش به تعهد و تربیتش بنوعی قیام نمود که مزیدی بران منصور نبود بلکه بی دغدغه و اشتیاء از بدو ایجاد عالم تا آن غایت هیچ مرصاحب دولتی سازنده بدان مرتبه نرسانیده بنا بران خدمت استاد بر مهارت خود اعتماد کرده دست از مشق باز کشید و بارتکاب امور نامناسب مشغول گردید و بدین جهت خاطر آفتاب پرتو عالی حضرت از وی رنجیده او را اندک تنزلی رو نمود اما درین ایام بار دیگر ملحوظ نظر کیما اثر آن حضرت شده است و عود و غیچک را در غایت دقت و نهایت پرکاری نوازد .

استاد حسین عودی (۱۲۸) : در میانی سن صبی و ابتدای آوانش و نما بعتبه علیه مقرب الحضرت السلطانی رسید و بنا بر فرموده آن حضرت باموختن عود اشتغال دارد و بآنندک زمانی دران فن مهارت تمام پیدا کرده و حالا در غایت خوبی میخواند و آوازش را بصدا ی عود ملایمتی بی نهایت است و کارهای استادان و نقش و عمل بسیار یاد دارد لاجرم بلبان چمن و نشاط پیوسته از آرزوی صحبت او نوا ی عشاق میزنند و طوطیان انجمن فرح و انبساط از استماع نعمات دلفریبش در رقص و سماع :

خوبی ساز و خوبی آواز میبرد هر یکی به تنهادرل
چون شود جمع هر دودر یکجای کار صاحب دلان شود مشکل

و برادرش استاد (۱۳۹) نیز در نواختن قانون رشد بسیار دارد و آوازش خالی از حالی نیست .

استاد شیخی نائی (۱۳۰) : او نیز در صفر سن بملازمت امیر هدایت منقبت فا بز شده آن حضرت بنور فراست طبیعت او را بنواختن نی مایل و ملایم یافته او را بدان امر ترغیب فرمودند و استاد بموجب فرموده عمل نموده در اندک روزگاری آن شیوه را بجای می رسانید که باتفاق دور و نزدیک ترك و تازیك حالا در روی زمین هیچکس باو در این مردم مساوات نمی تواند زد بلکه از روی قیاس و تخمین هرگز بسن او و پرکاری او نائی نبوده زهره خنیاگر در آرزوی نادریش (۱۳۱) بسر میبرد و سپهر عالم کرد از شوق نفس و دم پر ذوقش پیوسته در رقص می آید :

زلف مشکین نوهر و س طرب چون بدین جا رسید کوتاه شد
برای افور و ضمیر ضیا گسترار باب فضل و هنر پوشیده و پنهان نماید
که این نامه نامی و صحیفه گرامی را در اندک زمانی از کتب معتبره جمع آورد و به آنچه در حیز قدرت این بی بضاعت بود در تصحیح و تمقیح سعی و اجتهاد کرد و خلاصه الاخبار بمبارتیکه در بادی الرای روی داد در سلك بیان کشیدم و از ایراد الفاظ غیر مانوسه الاستماع دامن در چیدم اما عالم السرو الخفیات آگاه است که اگر نه بمن عنایت و حسن اهتمام عالی حضرت خداوند گاری بودی عشر آنچه در قرب شش ماه نوشته شد بمدت شش سال با تمام نرسیدی بلکه اگر غمام انعام عا مش این خاکسار بی مقدار را در ظل تربیت خویش جان دادی گردد و جود محنت فرسودش را در دیار خراسان هیچکس ندیدی قلم شکسته رقم بکدام قدرت و توان شکر گزاری کرم این ولی النعم را باد اتواند رسانید و بنان بیان زبان عذر عنایات این برگزیده و اهب العطایات را مودی تواند گردانید مصرع :

مگر که هم کرمش عذر خویشتن خواهد . (انتها)

«گویا اعتمادی»

خوانندگان گرامی :

حواشی را به دقت مطالعه کنند و نمرات تمام صفحه را
بانمرات این حواشی تطبیق و بدقت مطالعه نمایند .

(۱) خوانند میر و خوانند امیر نیز نوشته اند .
(۲) سید برهان الدین خاوندشاه به پنج واسطه بسید اجل انتظام
مییابد، بعد فوت والد خود از بلخ بهرات آمده تحصیل فرمود تادرسلك
اعظام دانشمندان مسلك گردید، بسیاری از مشائخ هرات را ملازمت
نمود، شیخ بهاء الدین عمر را بوی محبت بنهایت شد چنانچه در عین مرض
خود فرمود که امیر خوانند شاه بر من نماز گذارد، پس از فوت بهاء الدین
عمر از هرات به بلخ آمده در ۸۷۱ وفات یافت، و در پیش روی مزار احمد
خضرویه (رح) مدفون شد، از و سه پسر ماند نخست امیر خوانند محمد و امیر
خوانند محمد جد مادری خوانند میر صاحب حبیب السیر است دوم صد ر
نظام الدین که صدر بدیع الزمان میرزا بوده سوم سید نعمت الله که مجذوب
از مادر متولد شده امیر خوانند محمد از باقی اولاد بجودت طبع سلیم
و سلامت ذهن مستقیم امتیاز تمام داشت و با فرط فضل و کمالات نفسانی
و قوفش در فن تاریخ و صنعت انشایی اندازه بود کتاب روضه الصفا شاهد
است در آخر حیات از اختلاط خلائی دامن در چیده در سنه ۹۰۳
درگذشت (ج ۲ ص ۳۱۹ تحفة الکرام طبع هند)
(۳) چنانچه بابر خود در کتاب خود که بنام واقعات بابر معروف
است مینویسد :

« در ۸ ربیع الاول ۹۳۵ در باغ بهشت که بزمی شاهانه ترتیب یافته
بود و ایلچیان اطراف را برای اکناف حضور داشتند خوانند میر مؤرخ مؤلف
کتاب حبیب السیر و مولینا شهاب الدین معامی و میرزا ابراهیم قانونی
که از هرات آمده بودند و هر یک در فن خود نظیر و همنا انداختند در آن
روز بملازمت رسیدند و نوازش یافته از جمله مقر بان گردیدند »
(خاتمه حبیب السیر طبع بهیتی)

(۴) مقدمه دستورالوزراء نگارش سعید نفیسی طبع طهران و خاتمه
حبیب السیر طبع هند .

(۵) قسمت تالیفات خوند میرتا اینجا از مقدمه دستورالوزراء طبع طهران اقتباس گردید .

(۶) این کتابخانه در آنوقت در سر تاسر خراسان از بهترین و قیمتمندترین خزاین علم ادب شمرده میشد و بقول خوند میر کلمه کتب تاریخ که در هرجا بدست می آمد در آن کتابخانه وجود داشت همه آن کتب را بدقت و تحقیقی که شایسته مقام او بود زیر و رو نمود و کتاب خلاصه الاخبار را چون لالی قیمتمندار که از بیکرانه دریائی فراچنگ آید در رشته عبارات روشن و الفاظ فصیح در آورده و عصاره تواریخ و سیر آن کتابخانه را در ظرف خلاصه الاخبار جاداده است .

(۷) خلاصه الاخبار نسخه قلمی .

(۸) باقوت حموی (متولد ۵۷۵ متوفی ۶۲۶) در جلد ۸ صفحه ۴۵۱ و ۴۵۲ طبع مصر در وصف هرات دو بیت از ابوالاحمد سامی هروی و دو بیت از ادیب زوزنی را بقرار ذیل آورده است .

سامی هروی

هراة ارض خصیبا واسع	و نبتها اللقاح والنرجس
ما احد منها الى غیرها	یخرج الا بعد ما یفلس

زوزنی

هراة اردت مقامی بها	لشقی فضا لها الراه
نسیم الشمال واعنا بها	واعین غزلا نها الساحره

حمدالله مستوفی در کتاب نزهة القلوب ص ۱۸۷ طبع بمبئی می نویسد هرات هوایی در غایت نیکوئی و درستی دارد و پیوسته در تناستان شمال وزد و در خوبی آن گفته اند: «اگر شمال هرات و خاک اصفهان و آب خوارزم در یک جا جمع می شد کمتر کسی در آن مکان می مرد»

(۹) حمدالله مستوفی در نزهة القلوب نوشته است :

«گر ترا برسد کسی از شهرها خوشتر کدام

در جواب راست خواهی گفتن او را گوهری

اینجهان را همچو دریادان خراسان را صدف

درمیان این صدف شهر هری چون گوهری

ودروقت حکومت ملوک غور دوازده هزار دکان آباوان بوده
 وشش هزار حمام و کارون سرا و طاحونه و سه صد و پنجاهونه مدرسه و خانقا
 واش خانه و چهار صد و چهل و چهار هزار خانه مردم نشین بوده است
 فزونی استر آبادی در کتاب بحیره علاوه میکنند «که در زمان سلطان
 حسین میرزای بایقرا تعداد عمارات را زیاده کردند بعد از سه سال
 که شماره کردند قریب بصد هزار خانه زیاده شده بود چنانچه نوشته
 اند که هر دوزه درد کانهای نانوائی بیست و یک خروار تخمه بر روی نان
 میکردند باقی را ازین قیاس باید کردند» (بحیره صفحه ۶۲۶ طبع سنگی
 طهران) معین الدین اسفزاری صاحب تاریخ هرات موسوم به رو ضات
 الجنات فی اوصاف المدینه الہرات که آن را بسال ۸۹۸ تألیف کرده
 است نسبت بجمعیت هرات در آن وقت مینویسد: هر سال قریب بیست هزار
 برده از ترکستان و هندوستان و غیره بدین مدینه دین پناه می آورند
 و همه ببهای تمام فروخته میشوند نه قیمت برده ارزان میشود و نه نرخ نان
 گران و اگر لشکری دویست و سه صد هزار مردم دروی آیند و بیرون روند
 نه زیانی گیرد و نه نقصانی پذیرد» جمعیت و کثرت نفوس هرات از واقعہ
 بروز طاعونی که بسال ۸۳۸ در هرات اتفاق افتاد و مدت چهار ماه
 و هشت روز بطول انجامید و مردمیکه در آن و باطعام هلاک شدند خوبتر
 معلوم می شود چنانچه همان مؤلف مینویسد: «آنچه از محاسبان معلوم
 شده عدد آنها که گور و کفن یافته اند در نفس بلده هرات (شش صد هزار نفر)
 است بی آنانی که در مغاکها انداخته اند و یاد در خانه ها دفن کرده اند
 و بدر این مؤلف در شرح این حادثه قصیده نظم کرده است و این
 دو بیت از آن قصیده است:

ششصد هزار در قلم آمد که رفته اند
 زانها که یافت گو رو کفن مردم خیار
 باقی زبیکسی همه در خانه ما نده اند
 خوردند جسم شان همه در خانه مور و مار

(۹۰) علامه نفتازانی (مولد ۷۲۲ و متوفی ۷۹۴) در مطول که معروف
 ترین شرح تلخیص است و در سنه ۷۴۸ ازین شرح فراغت یافته و در هرات
 بنام ملک معزالدین کورت (۷۳۲-۷۷۱) آن را اهدا نموده است بعد
 از آنکه این شهر را جنت نعیم بلده طیب و مقام کریم خوانده فرموده است
 لقد جمعت فیها المحاسن كلها و اکثرها الايمان واليمن والامان

(۹۱) معین الدین اسفزاری در روضه دوم چمن دوم روضات الجنات
 که شافزده سال پیش از خلاصه الاخبار تالیف کرده است چنین مینویسد
 «حالا لا وسعت شهر بمراتب زانچه در زمان ملک معزالدین کورت بود
 زیاده شده چرا که در عرض از دره دو برادران تابل مالان که دو فرسنگ
 مساحت دارد تاسیس بقاع و تزیین عمارات و ارباع است بلکه از دره
 مذکوره تا کو اسکله و گلرخان که چهار فرسخ است و از او به تا کوسیه
 که سی فرسخ است عمارات و باغات و قرا و بلوکات هرات است که
 بیکدیگر اتصال دارد»

(۹۲) عبدالرزاق سمرقندی متولد ۸۱۶ (در هرات) و متوفی ۸۸۷
 (در هرات) در جلد دوم مطلع السعدین که حاوی وقایع ۸۰۷ تا ۸۳۳
 هجری است در ذکر بنای قلعه دار السلطنه هرات که موسوم به قلعه
 اختیارالدین است مینویسد «درین سال (یعنی ۸۱۸ هجری) به تشیید حصن
 حصین و تسدید قلعه منیع متین در دار السلطنه هرات اشارت فرمود
 (یعنی شاه رخ مرزا) بیت

(ان آثارنا تدل علینا فانظروا بعدنا الی الانار)

و آن قلعه ایست بر دیوار شمال شهر که در زمان ملوک کورت ملک

فخرالدین ساخته و بحصار اختیارالدین مشهور بود و نوکرا و محمدسام
 درین قلعه امیر دانشمند را که از امرای معتبر خدا بنده و اولجایتو
 سلطان بود قتل فرمود و امیر صاحبقران (مراد از تیمور است) در وقت
 فتح هرات دیوارهای شهر را خراب کرد اما قلعه را به معتمدان سپرد و
 بعد از چند گاه فرمود که میان قلعه و دیوار اصل شهر فاصله پیدا سازند
 تا قلعه را سرکوبی نباشد پنجاه گز دیوار از جانب شرق بزمین رسانیدند
 و هفتصد هزار مرد مرد بمو جب سخیه کا کرد و حضرت خاقان سعید
 (مراد از شاه رخ است) چون سر بر سلطنت جهان را مشرف ساخت باره
 شهر هرات را دیگر عمارت فرمود و آن حضرت درین تاریخ فرمود که
 همان حصار قدیمی که بروی خاک بغشت خام بود بسنگ و آهنک و گچ
 و آجر قلعه ساختند که بر بسیط خان بنای بر آن حصان و اساس بدان
 رصانت در هیچ مملکت به تکلف تر از آن نپرداخته اند .

چند بیت در صفت قلعه و تاریخ عمارت که بعضی از آن به کاشی بر کتاف
 قلعه مبارک نوشته اند ثبت افتاد .

قطعه :

نهادند بنیاد این حصن عالی	بیمون زمان و بفر خنده اختر
ربیع دوم ض، ی، ح، ز هجرت	که رفته ز بطحا به یثرب بیمبر

۸۱۸

بوضعی نهادند اول هر ی را	که شد پنج درواز، دروی مقرر
همان پنج در پنج برج حصارش	به بین و بدان جمله در ضرب بشمر
دلیل ثبات بنا یش بسدائی	اگر خرده دانی درین نیک بنگر
زیادت شود اصل رفائی نکردد	که دایر بود آن عددقا به محشر
مهندس نهاده برون و در و نش	قصوری مقرنس برو جی مدور
زروی لطافت چو ایوان کسری	ز راه حصانست چو سد سکندر

بنای گمانش چو ایوان کیوان   بزلزال دو ران نسگر دد مپتر
سراپای او جمله ذیباست و زینت   زوایای او جمله زهرست و گوهر

نهادش چو جان است در جسم ارکان
سوادش چو نور است در چشم اختر

مطلع السعدین جلد دوم جزء اول ص ۳۰۰-۳۰۱-۳۰۳-۳۰۴ طبع لاهور
(۱۳) شرح مفصلی نسبت به جامع هرات بخاتم نگارنده در شماره
(۲) سال (۲) مجله آریانا مرقوم است هر که طالب معلومات بیشتر
باشد بدینجا رجوع فرماید

(۱۴) - این مدرسه در زمان ملک غیاث الدین کرت از آبادترین
مدارس خراسان بوده اوقاف و مربوطات زیادی داشته است چنانچه
عبدالرزاق سمرقندی در مطلع السعدین نوشته است : « مدرسه غیاثیه
بطرف شمال مسجد جامع هرات که از مشاهیر مدارس است او ساخته
و اوقافی جهت عمارت این مدرسه و وظایف امام و خطیب و حفاظ
و موزنان و مهربان مسجد جامع او کرده است »

(۱۵) ملک معزالدین حسین کرت توجه و اهتمام زیادی به آبادی
و مدینت هرات داشته است چنانچه مورخین عمرانات او را حسب ذیل
نام میبرند : « خانقاه جدیدی که متصل به مسجد جامع هرات واقع
است و مدرسه سبزیروز آباد و خانقاه سلطان و خانقاه سبزیخیابان » .

(۱۶) ملک آغا در اول زوجة میرزا عمر شیخ دومین پسر تیمور بود
که در زندگی پدر در ربیع الاول ۷۷۶ هجری در پای قلعه خرما توتیری
بدو رسید و بدان درگذشت و امیر تیمور بعد از مرگ عمر شیخ میرزا
ملک آغا را به شاهرخ میرزا پسر چهارمین خود ازدواج نمود .

(۱۷) مخدومی عبارت از مولانا جامی است که در آن وقت همه
ارادت مندان و عقیدت کیشان حضرتش را به کلمه مخدوم یاد می کردند .

(۱۸) میرعلی شیر نوائی در مجا لس الفنا بس نوشته است :
 «خواجه حسین پسر خواجه قنبر است ، مرد مجرد و یکروی است مدت ها
 بر منصب صدارت متمکن بود پادشاه با او در غایت و انقبات بود این
 بیت از جمله ابیات اوست :

«عجیج آهی جز بیادت بر نمی آید ز دل

هیچ نقشی جز خیالت در نمی آید بچشم»

در رمضان ۸۹۷ در گذشت و در گنبد مدرسه که در جانب قبله
 مسجد جامع هرات ساخته و پرداخته او بود مدفون گردید . رکب به
 حبیب السیرج ۳ جز ۳ ص ۳۲۸ و الطائفة فی فخری ص ۱۷۴ طبع
 لاهور .

(۱۹) میر عبد الله الحسینی معروف به اصیل الدین واعظ متوفی
 ۸۹۳ در کتاب مقصد الاقبال که در ۸۶۴ تصنیف نموده میفرماید : «خواجه
 بوزید مرغزی از کبار مشایخ هرات بود در علم فقاہت و ورع کمال
 تمام داشته و کرامات بسیار از ایشان ظاهر شده خواجه از تلامذه شیخ
 ربیع بوده و او از تلامذه امام شافعی رحمۃ الله علیه مشهور است که
 حضرت خواجه عبد الله انصاری رحمت الله علیه شاگرد امام نصرالدین
 مرغزی بوده و او شاگرد امام بوزید (رح) سال وفاتش به تحقیق نه پیوسته
 و امامد فتنش در اندرون شهر هرات در غربی مسجد جامع شریف است .
 (۲۰) مقامات عجیبه و حکایات غریبه از وی مرویست امام فخرالدین
 دازی بزیارت او بسیار میرفت اما تاریخ وفاتش معلوم نشد و مدفون ایشان
 در اندرون شهر هرات در میان درب خوش و درب فیروز آباد است
 (مقصد الاقبال) .

(۲۱) بعضی از اطفال اینجا مدفونند در محله که ایشان شهرت
 دارد در میان درب فیروز آباد و درب خوش (مقصد الاقبال) .
 (۲۲) پسر ارشد و اکبر بایسنقر میرزا که در سنه ۸۶۵ بر کنار
 دریای قلزم در خانه ملک بیستون وفات یافت و نعش او را به هرات

بردند و در شب جمعه ۲۱ صفر در مدرسه گوه‌ر شاد دفن کردند ولادت او در شب پنجشنبه غره جمادی الاول ۸۲۰ بود درک به حبیب السیر و لب التواریخ .

(۳۳) در بازار خوش فریب چهارسوق در سمت جنوبی بازار مدفون است هابده عصر و ولیه دهر بود و نظر تمام به ابو مسلم مروزی داشت و به همت آن خدا جوی خدا شناس کارهای شگرف در هرات و نیشابور از دست ابو مسلم برآمد در سال ۱۵۸ هجری وفات یافت و پیوسته اهالی هرات بزیارت آن میروند و در اجابت دهامز ارشان تریاق مجربست و در ایام خاقان سعید شاهرخ میرزا بر سر قبر آن عمارت و مسجد عالی بنا نمودند (نقل به اختصار از مقصد الاقبال نسخه قلمی متعلق به نگارنده)

(۳۴) میر فیروز شاه بن ارغون شاه بغایت حمیده خصال و پسندیده افعال بود از اوایل ایام جوانی تا اواخر زندگی بقدم اخلاص ملازمت خاقان سعید می نمود و روز بروز مهم او در اختیار و اعتبار ترقی میکرد تا من حیث الاستقلال تمام تمام مهمات ملک و مال را بقبضه اقتدار در آورد و در ایام دولت و اقبال همیشه سرانجام مهمات سادات و علماء و مشایخ و فقرا و رعایا و مساکین را بر ذمت همت خود واجب و لازم می شناخت و در رفاهیت احوال کافه برایا و اشاعت خیرات و میرات خالصاً لله تعالی پیوسته همت عالی نعمت مصروف می ساخت و در درون و بیرون دارالسلطنه هرات بقاع خیر و مدارس و مساجد و خوانق و اربطه و حیاض بنیاد نهاده با تمام رسانید و در ۸۴۸ هجری بجوار مغفرت ایزد متعال انتقال نمود و مدفنش در گنبد مدرسه ایست که در ظاهر دارالسلطنه هرات نزدیک بعمارت مهد علیا گوه‌ر شاد آغا بنا نهاده است . نقل به اختصار از حبیب السیر جز ۳ ج ۳ ص ۱۳۵ - ۱۳۶ .

(۲۵) ابویزید الوزان مشهور به خواجه ترازودار از مشایخ هرات بوده و خود را از خلق پنهان میداشته چون از جهان فانی نقل کرد او را در اندرون شهر هرات در داخل دکانی که در بازار فیر و ز اباد داشت دفن نمودند و انجارا عمارت کردند (مقصد الاقبال)

(۲۶) مدرسه نظامیه که نظام الملک در هرات ایجاد کرده بود درین عصر هنوز وجود داشت و مولانا جامی فاضل و عارف و شاعر بزرگ این عصر تحصیلات اولیه ادبی خود را در خدمت جنید مدرس دروس عربی و معانی و بیان این مدرسه بپایان رسانید (مجله مهر سال ۴ شماره ۱ ص ۴۸)

(۲۷) مولانا فصیح الدین محمد نظامی از علمای معروف هرات که در علوم و معقول منقول تبحر داشته و احیاناً تدریس مدرسه اخلاصیه و مدرسه غیاثیه و مدرسه بدیعیه تعلیم بوی داشته در سنه ۹۱۷ بنا بر سببی از هرات به بلخ رفت و چندی در آن جا بمصاحبت امیر صدرالدین یونس که دامادش بود بسر برد و در اواخر سنه ۹۱۹- ازین دنیا در گذشت از آثار مولانا حاشیه هدایه و شرح اربعین امام نووی و شرح مائت عوامل و حواشی مطول و مختصر و غیره است که در میان فضلاء طالبان علم مشهور بوده و از مطالعات آن فایده تمام میبردند (دک حبیب السیر جز ۳ ج ۳ ص ۳۴۵ طبع بمبئی ۰)

(۲۸) فرغ خود از فراغ سمرقند است .

(۲۹) خواجه محمد یوسف رخ بند (رح) همیشه مصاحبت با حضرت خواجه ابوالولید داشتند و پیوسته نقاب بر روی خود می آویختند تا چشم شان در دنیا و مافیها نیفتد ازین جهت ایشان را خواجه رخ بند می گفتند مدفن آن بزرگوار در درون شهر هرات در میان مسجدی که بنام فانی می ایشان است در محله قضاات . (مقصد الاقبال)

(۳۰) عبدالرزاق سمرقندی مورخ در بار شاه رخ در مطلع السعدین نسبت به تعمیر این دو بقعه چنین نوشته است: بر طرف شمال شهر تحت القلعه

(مراد از قلعه اختیارالدین است) در جانب جنوب مدرسه عالی و خانقاهی
 متعالی پیوسته هم، و در میان آن بقعه صحن سرای بزرگ و صفه و طاقی رفیع
 و بر دو طرف دو منار بلند قامت بدیع استقامت ارتفاع یافت و از شمشه
 طلاولا جو رد انوار بهجت آثار بر درو دیوار آن بقعه تافت مهندسان
 دقیق اندیشه و بنایان چابک عمل نازک پیشه غایت صنعت و کمال دقت
 بظهور آوردند و قواعد معما قد آن را در اعلام معارج متانت و اقصای مدارج
 رصانت بر آوردند درین سال یعنی ۸۱۳ هجری این دو بقیه بدین منوال
 بشرف اتمام و حد کمال رسید و در عرصه روی زمین از سرحد روم تا اقصای
 چین درس و فتوی را موضعی به نزاهت و موقعی بطراوت آن دو بقعه نشان
 نمیدهند نفایس کتب مشتمل بر اصول و فروع و محتوی بر معقول و منقول در
 صنایق پرداخته و معدوم و مباح ساخته و افراد علما اعلام بتدریس زمره افتام و
 افادت خواص و عوام معین شده و از نحاریر علما و مه و صنادید فضلی ائمه
 چهار دانشمند متبحر بر رسم تدریس در مدرسه تعیین نمودند و در روز اجلاس
 حضرت خاقان سمید در آن بقعه مبارک که تشریف حضور از زانی داشت و
 اکابر اایام و مفاخر اناام حاضر شدند و این علما اعلام بدرس علوم اسلام چون
 فقه و تفسیر به تقریر و لیدیر اشتغال نمودند و منصب شیخی خانقاه با جناب
 شیخ الاسلام خواجه علاء الدین علمی چشتی تفویض رفت و همچنین در خانقاه سایر
 مباحثان اعمال و متصدیان اشغال از امام و موزن و واعظ و دیگر کارکنان
 مقرر شدند و اوقاف شایسته برین دو بقعه مبارک که بر سبیل اشتراک مقرر
 گشت و درین تاریخ یعنی سنه ۸۶۷ هجری احوال این دو بقعه در غایت
 جمعیت و رفاهیت است و منصب شیخ خانقاه بخادم الفقر احادی این
 اوراق عبدالرزاق ابن اسحق مفوظ است «هر کسی پنج روز نوبت
 اوست» نقل به اختصار از مطلع السعد بن طبع لاهور ج ۲ جزا ص

۱۸۷ - ۱۸۸ - ۱۸۹

(۳۱) بزرگترین پسر سلطان ابو سعید و تولدش در سنه ۸۵۵ در سمرقند است میرعلی شیراورا چنین می‌ستاید : درویش سیرت پادشاه هیست اخلاق حمیده و اطوار بسند یدم دارد از طرف پدر او را خوش طبعی میراث است و سلطان صاحب قران را بمثابه پدر است گاهی با نظم نیز التفات می‌فرماید سلطان احمد مرزا بعد از پدر قریب ۲۷ سال در ماوراءالنهر پادشاه بود و در غرة ذی قعدة سنه ۸۹۹ وفات یافت رك به حبیب السیر و لب التوارنخ و لطائف نامه فخری .

(۳۲) در خلف باغ زاغان مزادی وصفه قدیمی است و قبر طویل و شرف الدین قصاب آن صفا را ساخته ست و پسرش در پهلوی آن صفا لشکری مختصر منعقد گردانیده و بر جنب آن حوض آب ساخته اند و آن محل را بخواجه چهل گزی میخوانند و از مزارات مشهور است (مقصد الاقبال) .

(۳۳) ازین جا معلوم میشود که ۶۴ سال بعد از تاریخ اختتام آن ابن مدرسه و بنای عالی در نهایت عظمت و شکوه بوده و هنوز دست بی‌رحم روزگار نتوانسته بود که بدان رخنه و دستبرد نماید برای اطلاعات بیشتری نسبت به این مسجد جامع و مدرسه عالی رجوع کنید به شماره چهارم سال دوم آریانا و شماره پنجم سال دوم آریانا به عنوان مدرسه گوهرشاد در هرات بخامنه این نگارنده .

(۳۴) این مدرسه و خانقاه در وقت سلطان حسین میرزا و بعد از ان بسیار معروف و مشهور بوده شعرای دربار هرات حتی مولنا جامی در وصف آن قصاید بلیغ و آبدار سروده اند شیخ بهاءالدین عاملی متولد ۹۵۳ و متوفی ۱۰۳۱ هجری در کتاب کشکول خود که مجموعه از نوادر حکایات و علوم و اخبار و امثله و اشعار عربی و فارسی است در وصف این مدرسه نوشته است .

و ما بین فیها من المدارس   لیس لها فی الحین من مجانس
اشهرها مدرسه المیرزا   مدرسه رفیعة البینا

ر شیقة را یسقة ملینة   کسانها فی سعة مد یسنة
 فی غایت الزیمنت و السداد   عذیمة النظیر فی البلاء
 بالذهب الاحمر قد تر خرفت   کسانها جنت عدن ازلفت
 و کلاما یقولہ الذی ییل   فی و صفاها فانہ ، قلیل

یکصد دوازده سال بعد از وفات سلطان حسین میرزا این مدرسه و خاقانه در منتهای شکوه و عظمت خود بوده چنانچه فزونی استرآبادی که خود در سنه ۱۰۲۳ بهرات آمده و این بنای عالی را دیده است در کتاب بحیره چنین می نویسد: «الحال که از تاریخ هجری هزار و بیست و سه سال گذشته در کل ایران و توران عمارتی بدان صفا نیست چنانچه اکثر سنگ های اوسنگ مرمر است گویند چون سلطان حسین میرزا خواستند که آن عمارت را بنا کنند اول باهل حرم خود این معنی را در میان نهادند و از ایشان مدد خواستند ایشان جمیع ظرایف خود را در میان آوردند قریب بصد هزار دینار ازان ممر حاصل شد پس ازان سران سپاه را خوانده از ایشان نیز مددی خواستند ایشان نیز شش ماهه از علوفه خود دادند پس ازان بوزیر صاحب تدبیر خود میر علی شیر این امر را در میان آوردند آن امیر نیکوسیر مبلغ دوصد هزار دینار پیشکش کردند ایشان نیز از خزانه خود مبلغ پانصد هزار دینار بر آوردند و این مجموع زرد دران عمارت عالی صرف شد چون میانه ایشان و یعقوب بیک پادشاه تبریز و دیار بکر دران وقت ربط تمام بود و معدن سنگ مرمر در تبریز یافت میشد بخدمت آن ملک عادل ازان معنی عرضه کردند باین عبادت که ما را بخاطر رسیده که در ملک هرات بنای عمارتی کنیم آن برادر چهرمی فرمایند ایشان در جواب نوشتند که چندان سنگ مرمر که باید اندازه را بفرستند ما خدمت می کنیم گویند ۶۰۰ قطار شتر را سنگ مرمر بار کرده بخدمت میرزا فرستادند سوای دیگر سنگ ها که بار گیر تحمل آن نکند لطایف و خوبی آن عمارت بسیار است از آن جمله نهری

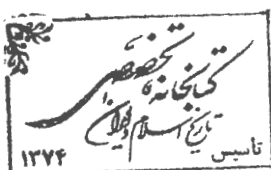
که موسوم است به آب انجیل همدان را تقاطع کرده و بریکدست آن همدان دغمة میرزا است بافرزندان و محرر جمیع د قایق آن عمارت را بنظر در آورده سنگی است (مقصد از سنگ هفت قلم است) بر سر قبری یکی از پسران میرزا که تا انقراض عالم است مثل آن سنگی ساخته اند گویند استاد که آن را با تمام رسانید و دوازده سال در آن سنگ کار کرد چون تمام کرد یکی از پسران میرزا فوت کرد میرزا فرمود که بر سر قبر او بنهند آن استاد پیش آمده معروض داشت که پادشاه عالم سلامت باز مدت دوازده سال باید که چنین سنگ آماده شود میرزا فرمودند که ای استاد هنرمند ما را هم شقایبی نیست در مردن گو مدت دوازده سال دیگر سنگ دیگر تمام شود» (بحیره طبع سنگی طهران ص ۶۰۵)

(۳۵) بدیع الزمان میرزا پسر سلطان حسین میرزا است که بعد از فوت پدر با برادر خود مظفر حسین میرزا در هرات با اشتراک همد دیگر سلطنت میکردند شاهی بیگ از يك از ماوراء النهر بغیران آمد و با ایشان جنگ کرد و ایشان را در محرم ۹۱۳ منہزم ساخت بدیع الزمان میرزا فرار نمود تا بالاخره در سنه ۹۲۰ که سلطان سلیم به تبریز آمد او را همراه خود بروم برد و او در روز وفات کرد (لغاتوا ریخ) (۳۶) ابو عبد الله محمد بن عمر الرازی القریشی التمیمی البکری از فحول ائمه و علمای عصر خود بوده و در زمان سلطان غیاث الدین غوری در هرات ترقی نموده و سلطان موصوف مسجد جامع هرات را باسم شافعی به جهت امام مذکور بنا نموده هر روز جمعه آنجا به نصیحت مسلمانان مشغول می شده و کمالات ایشان فوق الحصر و البیان است ولادت ایشان در بیست و نهم ماه رمضان سال ۴۴۴ هجری و وفات ایشان در روز دوشنبه عید فطر سال ۶۰۶ هجری مدفنش در خیابان هرات معروف و مشهور و بغیوضات ربانی مشرف و معمور است .

(۴۷) بیگه سلطان بیگم زوجه سلطان حسین میرزا و مادر بدیع الزمان میرزا و ملکه قرن نهم هرات است .

(۳۸) مولانا شمس الدین محمد بنادگانی از خلفای شیخ زین الدین خوافی بوده و همواره همت بر ادا وظایف طاعات و عبادات می گماشت و با خلق خدا سلوک نیک می نمود و مردم بوی منتهای ارادت و عقیدت داشتند مخمس قصیده برده و شرح منازل السائرین از آثار اوست و این مطلع بنام او در مجالس النفایس میرعلی شیر مسطور است آنانکه بجز نامت سرور نگرانند - گر راست بگوئی همه کوه نظرانند - مولانا در ۸۹۱ و فات یافت و در خیابان هرات مدفون گشت و امیرعلی شیر در جانب جنوب مرز رش خا - قاهی ساخت - و کت به حبیب السیر و لطایف نامه فخری .

(۳۹) شیخ زین الدین ابوبکر خوافی از خلفای شیخ نورالدین عبدالرحمن مصری بود در علم ظاهر و باطن بد طولی داشت و مسافرت بسیار نموده و حج اسلام گذارده و صحبت مشایخ حرمین و مصر و شام را در یافت مثل شیخ زین الدین عراقی و شیخ جلال الدین خجندی و غیره در سلوک و ارشاد طالبان راه حق کسی با و نمی رسیده و بر منهج صفت و جماعت پاسخ بوده و بطریق شیخ شهاب الدین سهروردی بوده اند و در مصر و شام و روم و عرب و عجم مریدان بسیار داشته و تصانیف و مکاتیب و ارشاد بسیار از وی در میان است و طریقه عبادت و ریاضت و اطوار از بهیمنات از متاخران با و منتهی میشود و اکثر اوقات در زیارت گاه بصرمی برده و در آخر عمر در گوشه کوه در نواحی گذره زاویه بساخت و درویش آباد نام کردند و در آن موضع مکه - در باربعین می نشست سلطان شاهرخ و امیراه و ارکان سلطنت وی همواره بقدم ارادت ملازمتش میکردند و منتهای ارادت و عقیدت به حضرتش داشتند عمر شریفش از هشتاد گذشته بود و در سال طعون ۸۳۳ هجری وفات کرد نخست در قریه مالان مدفون شد و از آنجا بدرویش آباد نقل دادند و از درویش آباد به جوار

عید گاه هرات بردند و خواجه غیاث الدین پیر احمد خوافسی بر سر
مزارش عمارت عالی ساخت و هنوز آثار آن بنا باقیست . رک به
حبیب السیر جز ۳ ج ۳ ص ۱۴۶ و مقصد الاقبال طبع هرات ص ۱۱۴-۱۱۵
(۴۰) میرزا بابر بن میرزا بایسنقر بن میرزا شاهرخ و لادت او در
شهر هرات در هفدهم رجب ۸۲۵ است مدت هفت سال در خراسان
باستقلال پادشاهی کرد و در عدل و داد کوشید و سخاوت بافراط
داشت و در صیاح سه شنبه ۲۵ ربیع الثانی سال ۸۶۱ به عمر سی و پنج
سالگی در حین نشاط و کامرانی در مشهد رضویه چشم از حیات پوشید
و به گنبدی که در جنب روضه رضویه است دفن گردید و در تاریخ
وفات او مولانا شرف الدین عید القهار گفت :

آفتاب ملک بابر خان نمادند کی چنین خورشید پنهان در خوراست
در ربیع الثانی و فصل ربیع ساغر لاله ز خون دل پر است
چرخ را گفتم جگر ها چاک شد دیده را از اشک دامن پر در است
این چه حالست و چه تاریخ است گفت (موت سلطان مومند بابر) است .

۸۶۱

(رک به حبیب السیر و لب التواریخ)

(۴۱) وفات حضرت شیخ روز سه شنبه سلخ ربیع الاول یا بقول مؤلف
حبیب السیر هفدهم ربیع الاول ۸۵۷ هجری است و مدفن شان در شمال
مزار شیخ زین الدین خوافسی جنب عید گاه هرات است میرزا ابوالقاسم
بابر متوفی ۹۳۷ بر سر آن مزار عمارت عالی طرح انداخته با تمام رسانید
(رک به حبیب السیر و لب التواریخ و مقصد الاقبال)

(۴۲) موضع گازر گاه در خوبی آب و لطافت هوا و نظاره هروب
بهترین موضع و مقام هرات است آب تخت صفر بدون آنکه در جای
دیگر صرف شود از آنجا میگذرد و به تخت صفر میرسد در وصف آب
و هوای آن گفته اند :

نسیم خلد و عمر خضر می بخشد اگر دانی

هوای دشت گازر گاه و آب جوی سلطانی

در دوره تیموری اول کسیکه گازرگاه را طرف توجه قرار داد سلطان شاهرخ است که از عین المال خود در سنه ۸۲۹ مسجد جامع و خانقاه و حوض و بقعه های دلپذیر و رواق های بی نظیر بنا نمود چنانچه عبدالرزاق سمرقندی در مطلع السعدین حسب ذیل نوشته است: و طرح آن عمارت عالی رتبت و وضع آن اساس بدیع منزلات چنان واقع است که در بیشگاه که در جانب شرق باشد صفت ایوان عالی رو بجانب مزار بزرگوار در رغابت رفعت و کمال لطافت ساخته و در دو طرف آن صفت ها و بر بالای آن صفت های دیگر و خانه های زیر و بالا در بلندی نزدیک ایوان در میان آن صفت عالی و در جانب شمال صفت ها و خانه ها و در میان جانب شمال صفت بزرگ و هم چنین در جانب جنوب خانه ها و در میان آن صفت عالی و در جانب مغرب که فتح باب شعادت است صفت عالی و بطرف مزار فایض الانوار و در میان آن رهگذار و در دو جانب دهلیز که شمال و جنوب است دو جماعت خانه در رغابت لطافت ترتیب داده بیرون مزار بزرگوار در طرف مغرب کرسی رفیع بسته و ایوان همعنان آسمان ارتفاع یافته بیت :

فروغ طلعت خورشید و چرخ زنگاری

نمونه ایست از ایوان قطب انصاری

چو بنگری طرف چرخ در بروج و نجوم

بعینه مگر آن بقعه ایست بنساری

مجموع آن عمارت عالی بعد از آن که بسنگ و آجر در رغابت لطافت ساخته بسکاشی و زرحل و لاجورد زینت یافته و خط ها و شکل های معقلی و کوفی و فارسی بسیار به تکلف در اطراف و جوانب آن پرداخته اند و حضرت خاقان سعید املاک و اسباب از وجوه شایسته بران مزار مکرر وقف فرمود و مدت الحیات الی ما شاء الله تعالی هر پنجشنبه که در اوایل ماه واقع تواند بود زیارت و ملازمت آن روضه منور نمود بنامهای میرزا

شاهرخ در گازرگاه از قطعه تاریخی که بطاق حوض زمزم واقع گازرگاه
به لوحه سنگ مرمر نوشته شده و در آنجا نصب است بخوبی ظاهر میشود
قطعه در لوحه مرمر چنین مرقوم است :

بهر تعظیم مزار خواجۀ انصاری کرد
خان عادل شاهرخ چون وضع بنیاد جمیل
صحن گازرگاه را رشک بقیع الجنة دید
اوفیوض روح اهل الله چون قدس خلیل
بقعهها انشا نمود و تکیه ها ایجا د کرد
بهر توحید و نهای مالک الملک جمیل
ساخت بهر تشنگان را بر این آستان
این مصفا بر که در رای رضای حق سبیل
چونکه عری همچو کشتی سلی امواج خورد
ساخت مستغرق تشر را عاقبت حمل ثقیل
نیست در ترکیب آب و خاک چون رنگ نبات
باعث ویرانیش را شد کهن سالی دلیل
کرد تعمیرش را حفاد قان مرحومه
بهر تحصیل ثواب و افی و خیر جزیل
مهد علیا عصمت الدنیا در درج حیا
انکه نبود در حریم عفتش شبه و هدیل
تا خورد زین بر که یکدم آب هر لب تشنه
سازدش سیراب از کوثر خداوند جمیل
سال تعمیرش همی جستم ز پیر عقل :

«ریخت از بحر کرم در (حوض زمزم سلسبیل)

(۴۳) امام عبدالله الواحد بن عقیل رضی الله تعالی عنهم در علوم ظاهر و باطن خصوصاً در فن حدیث و تاریخ بقایت کامل بوده و در زمره اولیای کبار معدود گشته در نسبت ایشان اختلاف است بعضی حضرتش را از اولاد مسلم بن عقیل نوشته و در لوح مزار ایشان که بسیار کهن و تاریخی است ایشان را پسر زید بن علی بن حسن بن علی کرم الله وجهه خوانده اند و لوحی دیگری به اندازه ۳ ذرع در بالای سر این بزرگوار نصب است که در زمان سلطان حسین میرزا حسن شاه قوچانی تیمناً و تبرکاً آن را ساخته و نصب کرده است گنبدی که حال آباد است اذا بشیئ ملوک کثرت است (رک به رساله مزارات هرات حصه اول) .

(۴۴) احمد بن ابی الرجا عبدالله بن ایوب بن حنیفة الهروی از اکابر علماء بوده اصلاً از هرات و در قریه آزادان که بطرف غرب هرات واقع است سکونت و با امام احمد حنبل رح صحبت داشته و سلطان اهل حدیث ابو عبدالله بن اسماعیل بخاری و امام دارقطنی صاحب سنن پیش او حدیث خوانده و مکرر از و نقل کرده اند و در سال ۲۳۲ هجری در هرات وفات کرده اند مقبره مبارکش مشهور و معروف است و سلطان محمد کرت بر سر تربت ایشان عمارت و گنبد عالی بنا کرده بود . (رجوع کنید به مقصد الاقبال) .

(۴۵) بعد از شاهرخ پادشاهان دیگر تیموری هر يك بقدر فرصتی که یافتند در آبادی شهر کوشیدند تا نوبت به سلطان حسین بایقرا رسید که آخرین پادشاه مقتدر تیموریست او نیز کاخ های سلطنتی و عمارات عالی ساخت از آن جمله باغ مراد را که ویران شده بود مرمت کرد و بقصر و باغ جهان آرا موسوم گردانید مساحت این باغ که همایون پادشاه هند را در آنجا بند برامی کردند چهار دصد و چهل جریب بود و کاخی بسیار باشکوه و مجلل داشت و این قصیده مولانا جامی را که در وصف این قصر سروده بود در اطراف آن کاخ زیبا و باشکوه بر کاشی و کج که از خصایص آن عصر است نگاشته بودند .

همبدا قصری که ایوانش ز کیوان برتر است
 قبه و الای او بالای چرخ اخضر است
 کعبه از سنگ است و هر سنگی که در بنیاد اوست
 کعبه آسا مقبلان را قبله گاه دیگر است
 چرخ بر معمار او گاه عمارت عرضه کرد
 خشت مهر و مه که این از سیم قاب آن از در است
 گفت خشت سیم و در این جانی اردد به هیچ
 بر زمین افکن که فرش ساختش را در خور است
 گل که بهر آجرش دست قضا تخمیر کرد
 خاکش از خلد برین آبش ز حوض کوثر است
 بهر اسناد مقرر نسکار او هر با مداد
 گچ سرشته مهر ز اسقیداج صبح انور است
 شاخ و برگ نقش های صفحه دیوار او
 در علو منزلت با شاخ طوبی همسر است
 ز آنچه فاضل ماند از نقاش رنگ آمیز او
 یک سفال لاچور داین گنبد نیلو فرست
 شب ز نور شمس او ذره در چشم ضریر
 ز آفتاب چاشت بر اهل بصر روشن تر است
 می کنم دهوی که هست افزون ز عالم فسحتش
 گرچه طول و عرض کشور اندر کشور است
 حجت این بس که آن شاهی که در عالم زجاء
 می نگنجد در حریمش مهد عزت گستر است
 شاه ابوالغازی معز الملک و دین سلطان حسین
 کز سراسر استان جاهش نه فلک یک منظر است
 سایر شرای دربار سلطان حسین نیز در وصف ابنیه رفیع و قصور

عظیمه و باغ های بانزمت و کاخهای باشکوه و زیبای هرات قصاید
و اشعار غرا ساخته اند چنانچه این بیت کمال الدین حسین که از فضلا
و شعرای آن عهد است و مدتی هم صدارت سلطان حسین را داشته در
وصف باغ جهان آرا مشهور و معروف است :

از این باغ جهان آرا چسان آردم قدم بیرون

که باشد روضه خلدش درون باغ ارم بیرون

« ك عالم آرای عباسی تالیف سکندر بیک منشی : و مجله آهنگ
شماره (۲) سال اول ، جامی تالیف علی اصغر حکمت و دیوان جامی
با هتمام پژمان بختیاری ، و لطایف نامه فخری ضمیمه او و تنیل
کالج مگزین »

(۴۶) تخت صفر در سینه کوه گازرگاه جاب شمار شهر واقع
شده و مردم آنرا تخت صفر و سفر و ظفر یعنی بصاد و سیر مهملتین و ظای
معجمه تلفظ میکنند تسمیت آن را هر یک بر وجهی تعبیر می نمایند بعضی
که صا می خوانند بناها آنرا به صفر ناهمی منسوب میدارند که گویا
خسر سلطان حسین میرزا بوده و بعضی که بسین می خوانند برانند که
بایقرا هرگاه سفری میکرد تشریفات و داع وی درین جا بعمل می آمد
و برخی که به ظامی خوانند گویند این تخت یادگار یکی از مظفریت
های وی بوده و هم مشهور است که بن تخت در عهد سلطان حسین
میرزا بناشده و هر که بجرم شراب نوشی گرفتار می شد حکم میکردند که
در این تخت به کندن سنگ بردازد بیت :

هر که بالاله رخاں بساده گدازد سنگ کشد

حکم میرزا است که بر تخت صفر سنگ کشد

بهر حال سند تاریخی اکنون در مورد و جوه آن بنظر نگارنده
نرسیده . در عهد اعلیحضرت هما یونی بنای قشنگی بران تعبیر شده
و تخت صفر یکی از بهترین نقاط کشور ماست که منظره غروب طلاکار

و زیبایی های جمله سرسبز دل انگیز هرات از آن نحو می دیده میشود .

(۴۷) از جمله عمارات و آثار عزالدین عمر مرغنی سرسلسله ملوک کرت که تا زمان جمله تیمور در شهر هرات باقی مانده بود که کوشک و باغ عمر مرغنی بود که در کنار نهر انجیل واقع بوده و بقول عبدالرزاق سمرقندی مؤلف مطلع السعدین و خوند میر مؤلف حبیب السیر لشکر تیمور در وقت حمله و یورش به شهر هرات از نزدیک کوشک مرغنی از مر که آب انجیل به شهر داخل میشد در آن مسدود شهر را خراب کردند گمان میکنم این باغ از بقایای همان کوشک و باغ عمر مرغنی بسوده کسه میر غلی شیر سر از نو تعمیر و تجدید کرده است .

(۴۸) در وصف آب و هوای این موضع گفته شده :

نسیم خلد و عمر حاضر می بخشد آگه دانی

هوای دشت گازر گاه و آب جوی سلطانی

(۴۹) عبدالرزاق سمرقندی در مطلع السعدین در بنا باغ

سفید و بنیاد کاخ آن در زمان شاهرخ شرح ذیل را نوشته است :

حضرت خاقان سعید (یعنی شاهرخ) فرمود که بر جانب شرقی شمال هرات بموضعی که بیشتر باغ سفید موسوم بود در فضائی چون عرصه امید وسیع و بنائی چون ذروه فلک رفیع مهندسان دانا و بنایان توانا روز جمعه بیست و چهارم ذی قعدة (۸۱۳ هجری) بطالع سعد و ساعت میمون عمارتی بنا نهادند و درهائی باغ جنان بر روی جهانیان کشادند و بخوبترین صورتی طرح کشیدند و چهره اول الفکر اخرا العمل بچشم بصیرت دیدند، اساسی که تا بنیاد جهان و نهاد عالم ست کسه مثل آن نشان نداده ، باغی که شمیم نسیم آن نگهت مشک و عنبر به مشام جان فرستاده و کوشکی که علو قدر از چرخ برین گذرانده و اوج رفعت تازروه مشترکی رسانیده .

چمن از دلکشی چو ن عارض دوست
 سرایش از خوشی چو ن چهره بسیار
 یکی را سمد گسر دون کسر ده معمور
 بسکی را بخت میمون بسو ده معمور

چهار طاق ایوان مقرنس آن را بطاق مقوس کیوان رسانیده
 و کنگره قصر رفیعش از نطاق مشتری گذرانیده ایزار دیوار از
 احجام ششم مفروش و تماثیل مثبت آن مثبت و منقوش هر کس فسحت
 آن دید با بآن نزهت سرا رسید روح پرور فردوس اهلانشنید
 گلا بست گوی بیچو بیش روان

همی شاد گسر دد بیویش روان
 نقاشان چابک دست در هر خانه کار نامه پرداخته و بر هر غرفه
 منظره چون نگار خانه چین ساخته عمارتی چنین عالی و اساسی چون
 کریاس گردون متعالی به یمن دولت و علو همت آن حضرت باندک
 مدتی تمام شد : درغایت لطف و خرمی گشت تمام « منزل و مسکن
 بایسنغر میرزا نیز درین کاخ و باغ بوده و در همین جا وفات کرده
 و از همین باغ جنازه او را برداشته اند چنانچه سیف الدین نقاش که
 واحدی تخلص داشت در مرثیه بایسنغر میرزا اشاره بساین باغ
 کرده است :

باغ سفید همچو هنر بی فر و غ شد
 این هم نشان طالع و بخت سپاه ماست

(۵۰) امیر علمی شیر نوائی در کتاب خمسة المتحیرین که بترکی
 چغتائی نوشته و در شرح حال مولانا جامی بهترین سند و معتبرترین کتاب
 است در وفات مولانا چنین نوشته است :

و چون خبر فوت جامی در شهر منتشر شد اکابر و اشراف از اطراف
 رسیده و جمعلگی لباس ماتم و عزا پوشیده و حضرت سلطان صاحب

قران (مقصود سلطان بایقراست) تشریف آورده بهای های گر یستند
 و مولانا ضیاالدین یوسف (فرزند جامی) را از روی شفقت در آغوش
 گرفته و سایر اصحاب را تسلیم ها فرمودند و این فقیر (مقصود از خود
 مؤلف میر علی شیراست) را صاحب عزامنظور و بحالام دلسوزی اظهار
 واشک و ریزان نصایح مواظظ دربار فرمودند و چون در مزاج مبارکش
 آثار ضعیفی بود بمقر سلطنت و مسند خلافت مراجعت فرموده تمامی
 شهرزادگان و ارکان دولت را در تشییع محفله آن مرحوم
 امر فرمودند سلطان احمد میرزا و مظفر حسین میرزا و سایر
 شاهزادگان در دوش گرفتن تابوت به یکدیگر سبقت می جستند تا بدین
 ترتیب بمصلی رسیدند» (نقل از کتاب جامی تالیف علمی اصفه حکمت).

(۵۱) سلسله قضات هرات در قرن نهم از اولاد واحقاد همین قاضی
 قطب الدین است چنانچه از کتاب حبیب السیر همین مؤلف به تفصیل
 معلوم میشود. رجوع شود به حبیب السیر جز ۳ جلد ۳ ص ۳۳۶ طبع بمبئی.

(۵۲) میر عبد الله بن عبد الرحمن الحسینی مشهور باصیل الدین واعظ
 از سادات والای هرات و در علم و زهد و تقوی معروف همگان و یکی
 از بزرگان و مشاهیر دانشمندان زمان خود بوده در سال ۸۵۷ در روزگار
 سلطان ابوسعید کورگان آخرین ایلخان مغل از شیراز رخت اقامت
 به هرات کشید و در سلك ملازمت شاد ملك بیگم دختر محمد سلطان بن جهانگیر
 سلطان بن امیر تیمر کورگان که از شهزاده خانم های فضل دوست و دانش
 پرورد و دمان تیموری بود اختصاص یافت و کتاب (درج الدرر و درج
 الفردی بیان میلاد سید البشر) را که ملخص و مختصر کتاب مفصل و مشروح
 دیگر وی بنام (الاجتبی فی سیرت المصطفی) است در دو اوده مجلس بنام
 و به امر این بانوی دانشمند و فضل پرور و تدوین و خلاصه نمود چنانچه
 همان نسخه ازین کتاب که برای مطالعه شهزاده بیگم تیموری در زمان
 حیات مؤلف کتابت شده در کتابخانه مجلس شورای ملی ایران محفوظ
 و از حیث نقاشی و تذهیب و خط یکی از غنایم روزگار است. نسخه دیگر
 ازین کتاب در کتابخانه خدا بخش خان مرحوم معروف به کتابخانه بانکی

بود در شهر بته موجود است که سردینی سن داس مؤلف فهرست کتاب های خطی کتا بخانه بالکی بود اسم این کتاب و مؤلف آن را با مختصر شرحی در فهرست کتا بخانه قید کرده است غیر ازین دو کتاب که نام بردیم از مؤلفات وی رساله مزارات هرات موسوم به مقصد الاقبال است که در سنه ۸۶۴ هجری تصنیف نموده و شرح مزارات هرات را تا همان وقت درین رساله تحریر نموده . خلاصه سید اصیل الدین تا اواخر ایام زندگانی در هفته يك نوبت در مدرسه گوهرشاد ملکه محبوب و دانشمند هرات که در خیابان واقع بود بموعظت و نصیحت خلق خدای پرداخت تاریخ وفات وی در ۱۷ ربیع الثانی سال ۸۸۳ هجری و بقول صاحب کشف الظنون سال ۸۸۴ است و قبرش در جنب مدرسه گوهرشاد آغا در هرات است برای مطالعه شرح حال او مراجعه شود به روضه الصفا ، حبیب السیر ، تحفه الکرام ، رساله مزارات هرات فهرست کتا بخانه بالکی بود تالیف دینی سن داس و ایران امروز شماره ۶ سال ۲۰

(۵۳) کمال الدین عبدالرزاق پسر مولانا جلال الدین اسحق سمرقندی است تولدش در شهر هرات در ۱۲ شعبان ۸۱۶ هجری بوده مولانا جلال الدین اسحق پدر کمال الدین عبدالرزاق سالها در اردوی شاهرخ بمنصب قضا و امر پیش نمازی مشغول بوده و گاهی در دربار شاهرخ بتوضیح مسایل و قرائت رسایل میپرداخته مولانا اسحق در سنه ۸۴۱ ازین دنیا انتقال نمود و پسرش عبدالرزاق درین وقت ۲۵ سال عمر داشت بعد از فوت پدر رساله را که قاضی عضد الدین انجی در معنی حرف واسم اشارت تالیف کرده بود شرح کرده و دیباچه آن کتاب را با اسم شاهرخ موشح گردانید و باین وسیله بدر بار شاهرخ راه یافت و در سال ۸۴۵ از طرف شاهرخ بسوی پادشاه بیجانگر به سمت سفارت فرستاده شد بعد از سه سال پس بهرات مراجعت نمود و در سال ۸۵۰ بطرف گیلان سفیر معین گردید در همین سال شاهرخ وفات کرد بعد از فوت شاهرخ بر سیل نو بت

به ملازمت میرزا عبداللطیف و میرزا عبداللّه و میرزا ابوالقاسم با اختصاص یافت و در زمان سلطان ابوسعید در جمادی الاول سنه ۸۶۷ به منصب شیخی و تولیت خانقاه شاهرخ میرزا منصوب گشت و در جمادی الاول سنه ۸۸۷ در شهر هرات وفات نمود و کتاب مطلع السعدین را در زمان تولیت خانقاه که از ۸۷۲ تا ۸۷۵ بوده تالیف نمود (رجوع شود به حبیب السیر و مقدمه مطلع السعدین طبع لاهور بقلم پروفیسور محمد شفیع و فهرست ریو و فهرست کتب خطی مجلس شورای ملی ایران و تاریخ ادبیات ایران) (۵۴) همین مؤلف در کتاب حبیب السیر که ۳۱ سال بعد از خلاصه الاخبار تالیف کرده معلومات بیشتری نسبت به یوسف بدیع می دهد که قرار ذیل است : «از ولایت اند جان بود و در صغیر سن از آنجا بسمرقند شتافته کسب فضایل نمود و در زمان فرخنده نشان خاقان منصور از ماوراءالنهر به هرات تشریف آورده در ظل عاطفت مقرب حضرت سلطانی آرا یافت از علم عروض و صنایع بدایع شعری و فن معاصحاب و قوف بود و در بین قواعد معما رساله مفیده تالیف فرمود و فاتهش در سال ۸۹۷ در سرخس اتفاق افتاده در مزار فیض آثار شیخ لقمان برنده مدفون شد .

(۵۵) میرعلی شیرنوائی در مجالس الانفایس نسبت به میر سر برهنه چنین نوشته است : «از سادات واجب الاحترام مالک ترکستان است مردی خوش طبع و خوش صحبت و شیرین کلام و فصیح بیان است مدتی در خراسان بر مسند عالی صدارت متمکن شده و آخر از علو همت با اختیار خود ترک آن منصب داد و سبب اطلاق لقب سر برهنه آن بود که میر در ایام جوانی بر پسری عاشق گشته و بطور قلمند ران در جستجوی آن در کوی و برزن سر برهنه می گشت بنا بران در بین مردم آنجا به لقب سر برهنه شهرت یافت و از حبیب السیر معلوم میشود که چون از ماوراءالنهر بهرات آمد امیر علی شراور را بمنصب شیخی و تولیت مزار شیخ لقمان برنده مقرر نمود بعد از چندی در اثر حمایت بداندیشان معتوب گشت اما بار دیگر

منصب صدارت باو مفوض شد چنانچه بابر او را در تذکره خود در زمره صدور سلطان حسین بایقرا حساب میکنند داستان امیر حمزه منظوم باو منسوب است بابر میگوید «در قصه امیر حمزه عمر خود را ضایع نموده و دور و دراز دروغ قصه بسته این امر مخالف طبع و عقل است برای مزید معلومات رجوع کنید به حبیب السیر جز ۳ از جلد ۳ ص ۳۲۸ و لطایف نامه فخری ضمیمه اوینتل کالج میگزین ص ۱۵۴ - ۱۵۵ و بابر نامه و حواشی دکتور سید محمد عبدالله ایم ای در لطایف نامه طبع لاهور .

(۵۶) میرعلی شیر در مجالس النفایس شرح مفصلی نسبت به پهلوان ابوسعید نوشته و هم رساله جداگانه در شرح حال و کمالات و لطائف او پرداخته است بابر در تذکره خود نسبت به او نوشته است .
«از مردم بی نظیریکی پهلوان محمد ابوسعید بود در کشتی گیری خود برآمده بود شعر هم می گفته صورت و نقش هم می بسته در چارگانه نقش خوبی دارد خوش صحبت کسی بود کشتی گیری را با این قدر حیثیت جمع نمودن غرابتی دارد» (واقعات بابر)

(۵۷) قاضی نظام الدین محمد و لدار شد مولینا شرف الدین حاجی محمد فراهی بود و مولینا حاجی محمد در سلك اعظم فقهای زمان میرزا ابوالقاسم بابر از نظام داشت اما قاضی نظام الدین بمزید زهد و تقوی و مهارت در امر درس و فتوی بر اکثر علمای ایام فایق بود و مدت مدید در مدرسه غیاثیه و مدرسه اخلاصیه بمراسم منصب تدریس قیام مینمود الخ حبیب السیر . جزء ۳ جلد ۳ ص ۳۳۸ .

(۵۸) در حبیب السیر: اسفزاری و نسخه بدل در حاشیه اسفزاری .
(۵۹) در حبیب السیر: و بعضی دیگر از بقاع دار السلطنه هرات .
(۶۰) بابر در تذکره خود نسبت به ملازاده عثمان چنین نوشته است «از چرخ نام دهی بود از تومان لهورگر که از تومانات کابل است چون

در زمان الخ بیک میرزا در سن چهارده سالگی درس می‌گفته ملای مادر
 زاد می‌گفته اند در وقتیکه از سمرقند به سکه رفته در وقت مراجعت
 بهری رسیده بود که سلطان حسین میرزا منع نموده نگاه میدارد
 بسیار دانشمند کسی بود در آن زمان برابر او دانشمند هیچکس نبود
 میگویند که بهر تبه اجتهاد رسیده بود ولی اجتهاد نکرده بود از و منقول
 است که می‌گفته که کسی چیزی را شنید چطور فراموش میکند قوی
 حافظه داشته» (واقعات بابر)

(۶۰) در حبیب السیر: «در اواسط زمان خاقان منصور از سمرقند
 متوجه گذاردن حج اسلام شده به دار السلطنه هرات رسید و منظور نظر
 عنایت خاقانی و ملحوظ عین رعایت مقرب حضرت سلطانی گشته عزیمت
 آن سفر مبارک بامضا رسا نید و بعد از مراجعت در دار السلطنه
 هرات قوطن نمود»

(۶۲) حبیب السیر: «از نتایج طبع او رساله ایست که در فن
 معما در زمان ابوالقاسم بابر میرزا مرقوم کلام بلاغت انتما گردانید»
 و میرعلیشیر در مجالس المنقاس چنین نوشته است: «از بزرگ زادگان
 شهر هرات است و جوان دانشمند است و بنام بابر میرزا رساله در معما
 نوشت موسوم بجواهر الاسما این معما که از شاه بابر حاصل میشود
 از آن رساله است»

پس از بهار جوانی کشیم آه بحسرت

خزان عمر چو آخر سید از بی غارت

(۶۳) قبرش در هرات در مزار شیخ بهاء الدین عمر چقاده کیست .
 (۶۴) همین مؤلف در حبیب السیر جزء ۳ جلد ۳ و مولینا عید الله
 بن ابو سعید هروی در رساله مزارات هرات نوشته اند: «و آنجناب
 در او امل ماه رمضان سنه اربع و تسعماء (۹۰۴) مریض گشت و روز شنبه
 ۱۶ ماه مذکور داعی حق را لبیک اجابت گفت و امیر نظام الدین

علیشیر پس از تقدیم غسل و تکفین با اتفاق اشراف و اعیان هرات نعمت مغفرت صفاتش را به عیدگاه هرات بردند و نماز گذا رده در پهلوی قبر مولینا سعدالدین کاشغری که پیر ایشان بود دفن کردند اما پس از روز چند بعضی از مریدانش نیم شبی به آن مقبره رفته و آن پیر عزیز را از قبر بیرون کشیده و بکازر گاه نقل نمودند و نزد يك بمزار مقرب حضرت باری خواجه عبدالله انصاری تختی ساخته و دفن فرمودند این قطعه را که نوشته میشود امیر سلطان ابراهیم امینی در تاریخ آن واقعه منظوم گردانیده و روز و ماه و سال آن حادثه را در يك مصرع بسرحمد ظهور رسا نیده قطعه :

آن پیر که سر عشق او را   از عین شهود بود مشهود
منسوب بروج و در حقیقت   ز نسبت هردو کون مقصود
شد سوی جهان و گشت تاریخ   «شنبه که ز صوم شازده بود»
(۹۰۴)

(۶۵) مصرع دوم را کاتب این نسخه نه نوشته است بدین سبب نقطه گذاشتیم :

(۶۶) از نقایح طبع نقادان سید پاک اعتقاد رساله ایست که در فن معمار در سلك انشا کشید و در کلام منظوم و منثور آن نسخه کمال دقت و بلاغت ظاهر گرداند .

(حبیب السیر جزء ۳ جلد ۳ صفحه ۳۴۰)

(۶۷) با بر در ذیل علماء دربار سلطان حسین میرزا از شیخ الاسلام احمد تفتازانی چنین ذکر مینماید :

« دیگر شیخ الاسلام سیف الدین احمد بود از نسل ملا سعد الدین تفتازانی است از و این طرف در ممالک خراسان شیخ الاسلام شده آمده اند بسیار دانشمند کسی بود و علوم عربیه و علوم نقلیه را خوب میدانسته بسیار متقی و متدین کسی بود، اگر چه شافعی بود همه مذاهب را رعایت

میکرده میگویند که به هفتاد سال نزدیک بود و نماز جماعت ترک
نکرده بود شاه اسماعیل در گرفتن هری اورا شهید کرد از نسل ایشان
کسی نماند « میرزا حیدر دو غلات که طفل دبستان شیخ بوده و نخستین
درسی را در ایام طفولیت از محضر شیخ الاسلام در هرات فرا گرفته
در تاریخ رشیدی که در ۹۵۳ تالیف نموده نسبت به شیخ چنین نوشته
است :

«علماء که در زمان میرزا (یعنی سلطان حسین) بوده اند بسیار
اند شرح احوال تمامی ایشان درین مختصر نمی گنجد اما تیمنا اسمی
چند تذکر می یابند . اعظم ایشان شیخ الاسلام اند نبیره مولانا سعدالدین
تفتازانی اند . . . . . شیخ الاسلام از اوایل زمان میرزا
سلطان حسین تا زمان استیلاء شاه اسماعیل بر شاهی بیگانه خان شیخ الاسلام
بود و در استیلاء وی شهادت یافت و این حکایت در مجلس خواهد آمد
و درین مدت چنان تقوی و طهارت و دیانت ورزید که هیچکس انگشت
اعتراض بر حرف شیخ نتوانست که گذارد اکثر علمای آن عصر شاگرد
وی اند بلکه بشاگردی وی افتخار دارند فقیر العلماء استماع دارم
که میفرمودند که شیخ را از غایت بزرگداشت و اشتغال آمد و شد طوایف
و مهمات ایشان اکثر درس معین نمی بود اما دانشمندان که شاگرد
شیخ الاسلام بودند مثل مولانا عصام الدین ابراهیم و میر محمد
و محمد یوسف و مولانا شمس الدین محمد بحر آبادی و غیر هم تا بیست
و پنج دانشمند مشارالیه عالم مطالعه می کردند و تصنیفات می پرداختند
و سخنران می آوردند و در مجلس شیخ مباحثات می رفت گاه بودی که
دانشمندان دوفرقه می شدند و بمرض میرسانیدند اکثر چنان بود که
شیخ الاسلام می فرمودند که هیچ کدام ازین ها نیست شق ثالث بیان
میکردند که همه را جز قبول هیچ چاره نبود اگر چه اهل بحث بودند
و گاه بودند که همه يك امر مقرر میکردند شیخ شق ثانی بیان میفرمود
که همه از مقرری های خود رجوع میکردند بعد از برون آمدن، علما

تعجب میکردند که کس را درین حیات این همه دانش اندوختن عجب است
 بیست و چهار سال درس ایشان این نوع بود که این دانشمندان هرگز
 از شیخ مستغنی نتوانستند ش و در آن آوان که پدرم به خراسان رفت
 و چند روزی که گذشت چنانکه قاعده است که طفلان چهار ساله و چهار ماهه
 و چهار روزه که میشوند به مکتب می سپارند بشده رومی خواست که
 بمکتب بسپارد اما برای تیمن و تبرک اولاً پیش شیخ الاسلام بر د
 و التماس تعلیم کرد شیخ رب یسر نوشتند و از روی شفقت بروی زانوی
 خود گرفتند و تعلیمی در غایت رفق و مدارا کردند که امروزان تاریخ
 سی و هشت سال است لقای مبارک شیخ و آن تعلیم و رفق ایشان
 کما انقش فی الحجر در خاطر من است - (تاریخ رشیدی ضمیمه اوردن تیل
 کالج میگرین)

خوند میرد رحیب السیر که ۲۵ سال بعد از خلاصه الاخبار آن را
 پایان رسانده است نسبت به شیخ می نویسد : « بعد از فوت والد ماجد
 خود مولانا قطب الدین یحیی بن مولانا محمد بن مولانا سعد الملتو الدین
 مسعود التفتنا زانی در امر شیخ الاسلامی دخل کرد و قرب سی سال
 در خطه خراسان لوازم تقویت شریعت مطهر بجای آورد و در ماه رمضان
 سنه ست عشر و تسعمائه (۹۱۶) بواسطه سعایت اصحاب غرض فرمان شاهی
 بمواخذه و مصادره آن جناب صدور یافت و همدران ایام بنا بر تقدیر
 پادشاه قدیر کشته گشته بهالم آخرت شتافت مدرسه که نزدیک بمسجد جامع
 بلده هرات به نواحی درب خلیفان واقع است از آثار جناب شیخ الاسلام
 است و بعضی از رسایل و حواشی آن جناب که در اصناف علوم تالیف
 یافته در میان طلبه مشهور است و سخنان آن رسایل برالواح خواطر
 مسطور » .

(۶۸) در حبیب السیر: «نبیره مولانا جلال الدین ابو یزید بو د
 خاقان منصور نسبت به آنجناب در طریق ارادت و اعتقاد سلوک میکرد

وهرسال يك دونوبت بپوران رفته در باره وی شرایط انعام و احسان بجای می آورد اما محمدخان شیبانی خدمت شیخ را مصادره و مواخذہ نمود چنانچه دیگر در دار السلطنت هرات نتوانست بود بولايت قندهار شتافته آنجا ساکن گشت و در شهر سنه احدى و عشرين و تسعماء (۹۲۱) شبی از بام افتاده در گذشت حبیب السیر جزء ۳ جلد ۳ ص ۳۴۵ - ۳۴۶ .

(۶۹) در حبیب السیر: که حالا مقبره حضرت خاقان منصور است .
(۷۰) روضة الا حباب در دو جلد بخط مؤلف در کتابخانه نگارنده موجود و محتاج مقاله جدا گانه است .

(۷۱) از حبیب السیر معلوم میشود امیر سید اصیل الدین و اعظم که شرح حال آن قبلاً مرقوم گردیده عم عطاء الله بن فضل الله : المشتمر به جمال الحسينى بوده است رك حبیب السیر جزء ۳ جلد ۳ با بر در تذکرة واقعات خود نسبت بوی چنین نوشته است . (دیگر میر جمال محدث بود در خراسان دانای علم حدیث مثل او نبوده خیلی معمر است تا این تاریخ (یعنی ۹۱۱) زنده بود . (واقعات با بری)

(۷۲) وفاتش در شهر سنه خمس و عشرون و تسعماء ۹۲۵ اتفاق افتاد و این رباعی در بیان تاریخ آن واقعه گفته شد .
عالی نسبى که بود در دین فاخر

در علم یگانه در فضیلت نادر

شد سوى ریاض خلد و آمد تاریخ :

« افسوس جناب میر عبد القار »

۹۲۵

حبیب السیر

(۷۳) بایان حیات امیر برهان الدین عطاء الله در حبیب السیر چنین مرقوم است : در اواخر اوقات حیات دیده ظاهری وی از رویت

اشیاء عاقل گشت ازهرات به مشهد رضوی رفت در اواسط شوال سنه تسع
عشره و تسمائه ۹۱۹ در گذشت . (حبیب السیر)

(۷۴) در حبیب السیر : پدرش مولانا شهاب الدین اسماعیل طبسی
الاصل بود و مادرش در سلك بنات سادات نیشاپور انتظام داشت و آن جناب
از فنون و علوم متداوله محظوظ و بهره مند بود و در علم جفر و تصوف
دعوی مهارت مینمود و بنظم اشعار گاهی مشغول میشد در ایام دولت
سلطان یعقوب میرزا از ولایت طبرستان به آذر بایجان شتافته چند گاه
در ظل تربیت آن پادشاه گذرانید و چون از آن مملکت به هرات آمد
خاقان منصور مرشیخی و تولیت موقوفات مزارخواجه عبدالله انصاری را
به وی مفوض گرانید و در ۹۰۴ منصب صدارت و رسیدن مهم دادخواهان
را نیز بوی تفویض فرمود و مولانا فصیح الدین در تاریخ صدارت آن صدر
عالی قدر این رباعی نظم نموده .

ای آنکه زیاده شد ز تو قدر قریش

بر اوج صدارتی مه بد ر قریش

ای صدر قریشی لقب عالی قدر

تاریخ صدارت تو شد : (صدر قریش)

۹۰۴

شرح منازل السائرین و مجالس العشاق از دوست (نقل به اختصار
از حبیب السیر جزء ۳ جلد ۳ ص ۳۰۳ همچنین میر علی شیر در مجالس
النفایس نسبت وی نوشته است ، «خواهر زاد عالمیر رفیع الدین حسین
در خراسان تحصیل علوم کرده و بمراق افتاد و سلطان یعقوب او را اعزاز
و اکرام نمود و قریه بیابانک که مبلغ دویصد هزار دینار بود بدو داد و بدان
همه غنیمت دامن همت برفشاند و باز رو بدینار خراسان نهاد و اینجا
درویشی اختیار کرد و در خدمت ارشاد آبی نورا (مراد از مولانا جامی است)
مطبوع و مقبول شد و بمنازل السائرین حضرت خواجه عبدالله انصاری

قدس سره شرحی نوشت و در مجلی که او را شیخ آن منزل ساخته اند او بنیاد نوشتن کرده و خطبه آن را بدین آیت ابقدا کرده «رب انزلنی منزلا مبارکا و انت خیر المنزلین» و دیگر رسایل نیز در دست دارد هر که مطالعه نماید فضایل و کمالات میرزا معلوم کند میر بسیار خوش طبع و به همه هنر آراسته است و غیر آنکه خود را به شیخی منسوب ساخت عیبی ندارد این مطلع از دوست :

ازین باغ جهان آرا چسان آدم قدم بیرون

که باشد روضه خلدش درون باغ ارم بیرون

(لطایفنامه فخری ضمیمه اورنتیل کالج مگزین)

بژمان بختیاری در مقدمه دیوان جامی صفحه ۱۱ طبع چاپخانه علمی وسید محمد عبدالله در حاشیه ص ۱۶۱ لطایفنامه فخری ضمیمه اورنتیل کالج مگزین این امیر کمال الدین حسین را با امیر کمال الدین حسین ابیوردی متوفی ۹۲۰ که شرح حال وی نیز در جز ۳ جلد ۳ ص ۴۴ حبیب السیر مرقوم است اشتباه کرده اند .

(۷۵) در حبیب السیر : «امیر صدر الدین ابراهیم مهدی عمده علمای زمان و قدوة علمای زمان و قدوة سادات فضیلت نشان بود در زمان خاقان منصور سالهای موفور در مدرسه شریفه سلطانی و مدرسه بدیهه و خانقاه اخلاصیه بامر درس و افاده قیام می نمود و در شهر سنه تسع عشر و تسعماته ۹۱۹ رایت عزیمت بصوب عالم آخرت برافراشت و دو پسر خجسته سیر بیادگار گذاشت امیر محمد امین و امیر محمد حسین و این دو جوان فضیلت نشان بصفت صلاح و تقوی اتصاف دارند و همواره همت برافاده و استفاده می گمارند و امیر محمد امین در مدرسه اخلاصیه بلوازم منصب تدریس اشتغال می فرماید و امیر محمد حسین در مدرسه جمالیه بافاده قیام می نماید و برادر امیر ابراهیم امیر عبدالجلیل نیز در سلك علماء منتظم بود و در زمان خاقان منصور و محمد خان شیبانی چند سال بامر احتساب اشتغال می نمود .»

(۷۶) این اختیارالدین حسین شاید همان قاضی اختیارالدین حسن باشد که همین مؤلف در جزء ۳ جلد ۳ ص ۳۴۷ حبیب السیر خود و با بر در تذکره واقعات بابری و علی شیر نوائی در مجالس الفقایس شرح حال وی را بقرار ذیل نوشته اند: «ولد قاضی غیاث الدین تربتی بود و بوفور فضایل و کمالات از سایر قضات ممتاز و مستثنی می نمود در اوقات جوانی از ولایت زاوه بدار السلطنت هرات آمده به تحصیل علوم دین پرداخت و در اندک زمانی ترقی بسیار کرده نوشتن فتوی و تحریر صکوک و سجلات را پیش نهاد همت ساخت در فن انشاء و شعر و معانی صاحب وقوف گشت و در او خرمزمان خاقان منصور بمنصب قضا سرفراز شده پایه قد و منزلتش از امثال و اقران در گذشت بوا سطه کمال فراست و کیاست و رعایت لوازم اما نت و دیانت از تمامی قضات دار السلطنت هرات اختیار و اعتبار بیشتر یافت و پرتوالتفات و عنایت حضرت خاقانی بر وجنات احوالش تاقت و در وقت استیلاء محمدخان شیبانی نیز به آن امر منصوب بود بعد از کشته شدن آن پادشاه بوطن اصلی شتافته بزراعت اشتغال نمود و در اوایل سنه ۹۲۸ بمرض سؤالقنیه در گذشت در قصبه تربت بمقبره آبا و اجداد خود مدفون گشت از نتایج اقلام قاضی اختیارالدین اقتباسات و مختار الاخبار در میان فضلاء روزگار مشهور است و در تاریخ منبری که از سنک مرمر امیرعلی شیر در مسجد جامع هرات ساخته این قطعه بر لوح اعتبار مسطور:

از همت بزرگی شد منبری مکمل   کز غایت ترفع بر عرش سرکشیده
هرگز کسی ندیده منبر بسنک مرمر   تا ریخ شده همان گوهر گز کسی ندیده
«حبیب السیر»

دیگر قاضی اختیار بود قضا را خوب کرد در فقه رساله فارسی نوشته طور رساله ایست در وقت ملاقات نمودن من به میرزا یان در مرغاب قاضی اختیار و محمد یوسف همراه آمده دیدند از خط بابری سخن برآمد

مفردات را طلبیده نوشتیم در همان مجلس مفردات را خوانده و قواعد را دانسته چیز ها نوشت

(۷۷) در ایام محمد خان شیبانی در مدرسه سلطانی هرات مدرس بود و هنگام استیلای شاه اسمعیل صفوی بنابر تعصب که داشت از هرات بطرف قندهار شتافت و در همانجا وفات نمود (حبیب السیر)

با بردن اوقات با بری از وی چنین ذکر نموده «دیگر میر مرتاض بود حکمیات و معقولات را خوب میدانست از آن جهت باین لقب ملقب شده که بسیار روزه میگرفته بشرط نجشغف بسیاری داشت باین مرتبه که اگر به دو حریف بر می خورد بیکدیگر شطرنج باخته دامن دیگری را گرفته می نشست که میباید برود» (واضعات با بری)

(۷۸) برای مطالعه شرح حالش رجوع شود به حبیب السیر جزء ۳ جلد ۳ ص ۳۴۶ - ۳۴۷

(۷۹) در حبیب السیر: «معین الدین الفراهی برادر ارشد قاضی نظام الدین محمد فراهی بود و در بسیاری از فضایل و کمالات اظهار وقوف می نمود و در زهد و تقوی درجه علیا داشت و اکثر خطوط را در غایت جودت بر صحیفه تحریر می نگاشت در ایام جمعه بعد از ادا نماز در مقصوده مسجد جامع هرات وعظی در کمال تأثر میگفت و در معانی آیات و احادیث را با الماس طبع لطیف می سفت به اعظم و نویمان که در مجلس وعظ می نشستند ملتفت نمی گشت و در وقت نصیحت آن طایفه سخنان درست بر زبان میگذشت و آنجناب بعد از فوت برادر بموجب تکلیف خاقان و الا که هر مدت یکسال صاحب منصب قضا بود آنگاه ترک آن امر داده هر چند دیگر مهاله کردند قبول نفرمود از آثار قلم لطایف نگار مولانا معین الدین معارج النبوته در میان مردم مشهور است و اکثر وقایع و حالات سید کائنات علیه افضل الصلوة و اکمل التحیات بروایات مختلفه در آن نسخه مسطور و مولانا معین الدین

در ۹۰۷ هجری مریض شده درگذشت و در مزار مقرب حضرت با دی
خواجه عبدالله انصاری و بهلولی برادر خود قاضی نظام الدین مدفون
گشت» در این او اخرونسخه قلمی موسوم بر قصه موسویه که بعقیده من
آخرین تالیف مولانا معین است بدست آمد این نسخه در غره صفر ۹۰۴
هجری یعنی سه سال قبل از وفات وی بخط خود مولف با تمام رسیده
و محتاج معرفی و مقاله جداگانه است در آغاز این نسخه آثار قلمی
خود را بشرح ذیل نوشته اند .

«تفسیر بحر الدرر، چند دفتر، تفسیر حدایق الحقایق فی کشف الاسرار
الدقایق، تفسیر سوره فاتحه مسمی بواضحه فی اسرار الفاتحه معارج
النبوة فی مدارج الفتوة در سیر حضرت رسالت، اربعین در احادیث
حضرت سید المرسلین مسمی بروضة الواعظین تفسیر سوره یوسف (که
حضرت میرزا عبدالقادر بیدل تفسیر نقره کادری خواند .
بیاض دیده یعقوب اشارتسی دارد

که سیر ماکن و تفسیر نقره کادری بس

قصه موسویه یعنی «قصه کلیم الرحمن موسی بن عمران صلوات
الله علیه» «نسخه قلمی متعلق به کتابخانه دارالتجربرشاهی»

(۸۰) آثار مولانا حسین واعظ کاشفی از کتب و رسائل ناجائمه
دیده شد و بنام وی ضبط کرده اند بقرار ذیل است «جواهر التفسیر
لتحفة الامیر، جامع الستین یا تفسیر سوره یوسف مختصر الجواهر
(تفسیر)، مواهب علیه، روضه الشهدا، شرح مثنوی، لباب معنوی
فی انتخاب مثنوی، لب لباب، اخلاق محسنی، مخزن الانشاء، انوار سهیلی
یا کلیمه و دمنه، اسرار قاسمی، لوايح القمر یا اختیارات نجوم، کتاب
مرصد لانی فی استخراج اسماء الحسنی، رساله العلویه رساله تحفة العلویه
رساله تحفة العلویه رساله در علم اعداد بدایع الافکار فی صنایع الاشعار،
رساله در اورداد و ادعیه رساله حاتمیه، تحفة الصلواة مالا بد فی المذهب،

مرآة الصغافی صفات المصطفی، فیض الذوال فی بیان الزوال» صحیفه شاهی درمنشآت فارسی و تازی که کاشفی آن را پس از مخزن الانشا بنام سلطان حسین با یقراة نوشته: کاشفی بقول مؤلف حبیب السیر در ۹۱۰ و بقول عبدالله بن ابوسعید هروی در رساله موازات هرات در ۹۰۸ هجری، در هرات وفات یافت و قبرش در شمال عیدگاه هرات است. برای مطالعه شرح حال و آثار کاشفی رجوع شود به رشحات و حبیب السیر کشف الظنون، ولطایفنامه فخری و رساله مزارات هرات مقدمه مواهب علیه بقلم سید رضا جلالی.

(۸۱) در حبیب السیر: تدریس مدرسه اخلاصیه و مدرسه غیاثیه و مدرسه بدیعہ تعلق به اخوند می داشت و در ۹۱۷ از هرات به بلخ رفت و چند سال در آن ولایت در مصاحبت امیر صدرالدین بونس که دامادش بود بسر برد و در اواخر سنه ۹۱۹ روی به عالم آخرت آورد و آثار او حاشیه هدایه و شرح اربعین امام نوری و شرح مآته عوامل و حواشی مختصر و مطول مشهور است.

میرعلی شیر در مجالس ازوی چنین یاد کرده «خواجه فصیح الدین از احفاد مولانا نظام الدین است که ایشان را نظامیان میگویند و در خراسان نسبی از نسب ایشان شریف ترینست و در بیست سالگی تکمیل علوم کرد و حالا قریب سی سال شد که با فاداه مشغول است از علوم ظاهر هیچ علمی نباشد که او درس نگوید و در هر علمی که گویند حواشی مفیده و مصنفات دارد که علما از و بهره مندند و با این همه بذل نیز دارد که منافای این علوم است، و با اخلاق حمیده و صفات پسندیده منصف است.» (لطایفنامه فخری)

(۸۲) در مجالس النفایس: خلف حضرت مولانا محمد شمس الدین بتاد گانی قدس سره است آنچه کمال در ویشی و تعظیم و تواضع و حیا که صفت انسا نیست در ذات او ست و طبعش بغایت خوب واقع شده.

(۸۳) در حبیب السیر : مولا ناشمس الدین محمد در سنه ۸۹۱ وفات کرد در خیابان هرات مدفون گشت و امیر نظام الدین علی شیر در جانب جنوب مزار فیض آثارش خانقا هی ساخته در استر ضه خاطر عاطور ولد رشیدش مولا ناهمید الدین کوشید مدتی مدید در آن خانقاه قایم مقام والد معارف پناه بود و در غایت طهارت و تقوی سلوک میکرد و در سنه ۹۱۷ از عالم انتقال فرمود « جز ۳ ج ۳ ص ۳۳۵ ، و قبرش در جوار قبر والدش در خیابان است . (رساله مزارات هرات)

(۸۴) در حبیب السیر : « سالهادر مدرسه مهده علیا گوهر شاد آغا و مدرسه اخلاصیه بدرس و افاده اشتغال داشت و بعد از فوت قاضی نظام الدین ترک تدریس مدرسه گوهر شاد بیگم داده و در مدرسه غیاثیه علم افادت برافراشت و در روزیکه آن جناب را دران مدرسه اجلاس میکردند امیر نظام الدین علی شیر و تمامی سادات و علما دار لسطنه هرات مجتمع گشتند و چون یکی از شروط وقفیه آن مدرسه ان است که اعلم علما در آنجا مدرس باشد در ان روز مولا ناه کمال الدین مسعود قصد تعریض دانشمند ان خراسان کرده آیت انی اعلم ما لا تعلمون را درس گفت و آن مقدار نکات بدیهه و معانی شریفه ادا فرموده که موجب تحسین و آفرین همگنان گشت درت از اثار قلم افاقش حاشیه شرح حکمت العین و بعضی دیگر از رسایل در میان طلبه مشهور است و از اشعار بلاغت اشعار ابن مطلع در مجالس النقایس مسطور :

بسوز سینه مستان برقت می ناب که نیست سوز مرا سازگار غیر شراب
انتقال مولا ناه مسعود شیروانی از جهان فانی به عالم جاودانی در سنه ۹۰۵ روی نمود و در مزار پیر سیصد ساله مدفون شد حبیب السیر
جز ۳ ج ۳ ص ۳۳۹

(۸۵) در حبیب السیر : اما پیش از آنکه آن کتاب شهرت یابد دست زمانه ورق آن دولت را در نوشت و سایر آنها در مدرسه خاقان سعید شاهرخ میرزا و مدرسه سلطانی و خانقاه اخلاصیه بدرس وافاده اشتغال داشت و در همان سال که امیر مرتضی اذهرات بجانب قندهار رفت مولانا زاده نیز راه بلاد همدان پیش گرفت و دیگر از وی خبر نیامد و در ولایت سند فوت شد جزء ۳ ج ۳ ص ۳۴۳ .

(۸۶) مولانا خلیل الله ولد مولانا فاضل سمرقندی بود و در اوایل حال بملازمت حضرت میرزا ابابکر بن میرزا سلطان ابو سعید قینا می نمود و بعد از واقعه شازاده بدار السلطنه هرات شتافت و آغاز درس کرده بر توالتفات مقرب حضرت سلطانی بروجنات احوالش تافت مدتی در مدرسه شریفه گوهرشاد آغاز و خانقاه اخلاصیه بدرس وافاده اشتغال داشت اما چون بشرب مدام مشغولی می نمود خاطر امیر علمی شیر ازو متنفر شده بعزلش حکم فرمود و آنجناب اذهرات ببلخ رفته روزی چند در بنام دولت سلطان بدیع الزمان میرزا بسر برد و در آن ولایت نیز از وی حرکات نالایق صدور یافته روی بقندز آورد و در ظل رعایت امیر خسرو شاه می بود تا آنکه از عالم انتقال نمود (حبیب السیر جزء ۳ ج ۳ ص ۳۴۰)

(۸۷) ولد مولانا عرب شاه اسفرا میخی است و نبیره دختری مولانا عصام الدین داؤد خوافی که صدر و استاد سلطان محمود میرزا بود در مدرسه شریفه شاهرخ میرزا مدرس گشته ابواب افاده بر روی روزگار طلبه بکشد و در ماه رجب سنه ۹۲۶ بواسطه حدوت بعضی از امور که تحریر آن مناسبت بسباق تادیخ نیست از دار السلطنه هرات به بخارا شتافت و حال در آن ولایت متوطن است و از وفور انعام و احسان عبید الله خان محظوظ و بهره ور میگردد (حبیب السیر جزء ۳ ج ۳ ص ۳۴۸).

(۸۸) در حبیب السیر : در زمان خاقان منصور از وطن اصلی بهرات آمده آغاز تحصیل علوم نمود و در اندک زمانی بدرجه کمال ترقی نمود

و در مزار فایض الانوار مقرب حضرت باری خواجه عبداللہ انصاری به منصب تدریس منصوب شد و در سنه ۹۱۶ از خراسان متوجه آذر بایجان گشت و چنان مسموع میشود که حالا در شروان با فاده قیام می نماید»
(حبیب السیر جز ۳۵ جلد ۳ ص ۳۴۸)

(۸۹) از دارالسلطنه هرات بجانب ماوراءالنهر رفته منظور نظر تربیت عبید اللہ خان شد و به منصب صدارت سراز گشت و بعد از چند گاه دست از تکفل آن شغل بازداشت و حالا هم در آن بلده ساکن است و بدرس و افاده اشتغال مینماید. (حبیب السیر جز ۳۵ ج ۳ ص ۳۴۸)

(۹۰) میرعلی شیر نوائی در مجالس النفایس نسبت به وی چنین نوشته است: «جوان خوش طبع است و طالب علمی نیز کرده و در طبابت شهرت دارد و در آن باب رسائل نوشته و در نظم، مخزن اسرار شیخ نظامی را تنبیح کرده و هموار و رنگین گفته (لطائفنامه فخری)

(۹۱) در لطایفنامه: «پدرش شمع ریز بود اما خودش به طبابت مشغول است و اطباء می که درین کار مهارتی دارند او را بسیار تعریف میکنند طبعتش نیز خوب است اما به معما بیشتر توجه دارد»

(۹۲) میرعلی شیر نوائی در مجالس النفایس از وی چنین ذکر کرده: «امیر شیخ سہیلی از مردم متمین ممالک خراسان است از خریدی باز آثار طبع و نمودار ذهن از وظاهر و اخلاق حمید و معاش پسندیده از اطوار او باهر بود بخدمت سلطان ابوسعید میرزا افتاده و ملازم مخصوص او گشت و اشعار او شهرت یافت و حالا از مدت بیست سال زباده است که در ملازمت سلطان صاحب قران بمناصب رفیع و مراتب اعلام شرف است چنانچه در همه امور مالی و ملکیتی مشارالیه معتمد و به هیچ امر نا ملایم منسوب نه چنانکه انتظام حالش درجہ جلال یافت احوال نظمش نیز از وج جمال گرفت این مطلع قصیده او خوب واقع شده .

دل چو شکسته مران عاشق خسته حال را

سنگ جفا چه میزنی مرغ شکسته بال را

در لیلی و مجنونش در صفت بیماری لیلی این بیت خوب واقع شده .

گوی ذقنش ز حال گشته مانده سیم سال گشته

احیاناً بشعر ترکی نیز میل میکنند چون از اول حال تا اکنون بدین

فقیر التفات و اتحاد دارد اگر زیاده ازین تعریف او کرده می شود

تعریف خود کرد ازین سبب اختصار کرد . (لطفاً یقنامه فخری)

نظام الدین امیر شیخ احمد سهیلی در تصوف معتقد شیخ کمال الدین حسین

گذر گاهی بود ملا حسین واعظ کاشفی به ایما ی وی انوار سهیلی را تالیف

نمود و بابر او را در باب برنامه شیخ بیگ خواننده صاحب دوا وین

ترکی و فارسی بود و مثنویات هم دارد غالباً در سنه ۸۱۹- از عالم فنا بدار

بقا شتافت (رک بابر نامه ترجمه انگلیسی بیورج ص ۲۷۷-۲۸۶ بابر نامه

طبع بمبئی ص ۱۱۰ تذکره دولت شاه ص ۵۰۹، سفینه خوشگوی خطی ج ۲- ص ۵

فهرست ریوج ص ۷۵۶)

(اورنیل کالج میکزین ماه فروری ۱۹۲۳ ع ص ۹۷ نمره مسلسل ۲۸)

(۹۳) در کتب دیگر که معا صر خوند میر است مانند مجالس

النفایس و بابر نامه و تاریخ رشیدی بنام امیر کمال الدین حسین جلایر

دیده نشد در بابر نامه و لطفاً یقنامه فخری که ترجمه مجالس النفایس

علی شیر نوائی است و تاریخ رشیدی میرزا حیدر دو غلات بنام حسین

علی جلایر متخلص به طفیلی آمده شاید مقصد همین باشد و کاتب اشتباه

کرده و کلمه امیر کمال الدین را بیخود نوشته باشد در بابر نامه چنین

ذکر شده «از شعرا دیگر شیخ سهیلی و حسین علی طفیلی جلایر بود که

نام های ایشان و صفات ایشان در جرگه امرای سلطان حسین و نزد یکیان

او مذکور و مسطور شد در لطفاً یقنامه فخری چنین فم یافته: (حسین علی

جلایر پسر علی جلایر است و طفیلی تخلص می-کند و پدرش امیر الامرا

و صاحب اختیار در دولت خانه یادگار میرزا بود، اما بپدر نسبتی ندارد
جوان فقیر وفانی و بی تکلف است و اسلوب قصیده حق اوست و این طایفه
هم مسلم می‌دارند بنام سلطان صاحب قران قصیده غرا گفت و آن حضرت
او را تربیت‌های نیک کرد چنانکه حاکم بعضی ولایات ساخت و در بعضی
اماکن امور سلطنت مهرزد و به پروا نیچه گری و نیابت دخل کرد و این
مطلع قصیده اوست :

بحمد الله که دیگرمه با قبال شه عا دل

برون آمد کلم از خار و نثار از پای و پای از گل

بغیر لوندی عیبی ندارد این مطلع ازوست که قصیده تمام کرده است :

سرو قدت جلوه کرد قدر صنوبر شکست

لعل لبث خنده زد قیمت گسو هر شکست

(لطایفنامه)

میرزا حیدر دو غلات در تاز یخ رشیدی چنین نوشته است: (حسین علی جلا پر
تخلص او طفیلی است وی نیز از نواب میرزا بود و مدت ها پروا نیچی در قصیده
لا نظیر است و ثانی سلمان و ظهیر است قصیده دارد در ردیف شکست
همانا کسی آن قصیده را مقدار او نگفته است چند بیت ازان ثبت می‌باشد :

نخل قدت جلوه کرد قدر صنوبر شکست

لعل لبث خنده زد قیمت گسو هر شکست

سینه تو غنچه را خون بدر و ن زد گره

غنچه تو بسته را خنده بلب در شکست

سررد ملک چشم او کنند بنمای خرد

فتنه یا جوج بین سد سکند ر شکست

نوحه قمری چراست گسرنه زیساد قدت

صرصر آهم بیباغ قامت عرعر شکست

جامع امن و امن شاه بدیع الزمان

آنکه بیمازوی عدل پشت ستمه سگر شکست

هند وی در بیان تو چوب سیاه است بقهر
از کف خاقان کشیده بر سر قیصر شکست
این قصیده را تمام باین رنگ گفته است .

(۹۴) در تار یخ رشیدی ذکر مختصر وی که حاکی ازدانش و بینش
او در فن موسیقی است بدین قرار آمده: «اگرچه از روی مولویت در سلمك
تذکره موالی مذکور می شد و در شعر در جنب هلالی و اهلی و در تعلیق
سر دفتر میرحی و ملا درویش و در نسخ تعلیق بعد از سلطان محمد نوری
رامی بایست نوشت در آن فنون بی بدل نبود اما در قانون عدیل ندارد
گرفت اختراع و یست قانون در قدیم سازی نبوده است که با وجود سازهای
دیگر طبع را بوی میل شود زیرا که سازی است در غایت خشکی اما ویرا
چنان ساخته است که با وجود قانون خواجه عبدالله ساز دیگر را طبیعت
رغبت نمی نماید چون وی درین فن استاد است لاجرم سر دفتر این طایفه
شده است » .

علی شیر نوائی در مجالس النقایس نسبت وی چنین نوشته است :
«خواجه عبدالله صدر ولد خواجه محمد مروارید است که مدتی در ایوان
وزارت دم میزد و باختیار خود ترك اشتغال دیوان کرد و روی بگوشه
کاشانه عاقبت نهاد و از فضایل آنچه خواجه عبدالله را میسر شده کم کسی
را دست داده باشد جوانیست بصورت و سیرت آراسته و با کثر علوم
و فنون پیراسته در خطوط و فن انشا بغایت ماهر است و سازها قانون
را معلوم نیست که کسی برابر او نواخته باشد و غیر از بی پروایی و غفلت
عیب دیگر ندارد و چون جوانست امید است که آن نیز رفع شود این
مطلع ازوست که :

تادل دهان قطره آن سرو ناز یافت

خود آب زندگی نی و عمری در ا یافت

وفاتش در رجب ۹۲۲ اتفاق افتاد و امیر صدرالدین سلطان ابراهیم

(۱۱۰)

امینی این قطعه را که متضمن تاریخ وفات اوست انشا نمود قطعه :
مخدوم اهل علم و پناه جهان فضل
در دا که کوکب شرفش در و بال رفت
آمدزواج عزقدم همچو روح قدس
در عالم مثال وای بسی مثال رفت
بر لوح دل نوشت امینی بدود آ
تاریخ آنکه : قد و اهل کمال رفت

۹۲۲

از آثار وی دیوان قصاید و غزلیات و خسرو شیرین و رباعیات که
موسوم است به نوس الاحباب و ترسلی که محتوی است بر مکاتیب و منائیر
و تاریخ شاهی مشهور و معروف است چون خواجه یکی از دانشمندان
جامع و صدور بسیار فاضل و عالم قرن ۹ افغانستان بوده بنا برین
محتاج مقاله جداگانه است انشاء الله در یکی از شماره های آریانا
بطور مبسوط در معرفی شخصیت و مقام برجسته او مقاله خواهیم نگاشت
چون این مختصر گنجایش بیشتر ندارد برای مطالعه شرح حالش رجوع
شود به حبیب السیر ج ۳ ص ۳۳۰ - ۳۳۲ و دستورالوزرا ص
۳۹۶ - ۳۹۷ طبع طهران ۱۳۱۷) و لطایف نامه فخری ضمیمه اورنتیل
کالج میگزین ، و با برنامه طبع بریل ورق ۱۷۵-۱۸۲ ، و تحفه سامی
ضمیمه ۳ ص ۹۰-۹۱ ضمیمه اورنتیل کالج میگزین طبع لاهور ۱۳۰۶
مسل ۳۶ و طبع طهران ۱۳۱۴ ص ۶۳ ، ۶۴ ، ۶۵ ، ۶۶ و تذکره
دولت شاه ص ۳۲۶ طبع لاهور و مرآت العالم ص ۴۵ ضمیمه اورنتیل
کالج میگزین اگست ۱۹۳۴ و تاریخ رشیدی ص ۱۷۰ ضمیمه اورنتیل
کالج میگزین ماه می ۱۹۳۴ ع

(۹۵) بابر در واقعات بابری از وی چنین ذکر نموده : « دیگر
عبد الله مثنوی گوی بود از جام است خواهر زاده ملا میشود و تسخلم

هاتفی است در مقابل خمسه مثنویها گفته در مقابل هفت پیکر مثنوی که گفته نامش هفت منظر نهاده و در مقابل سکندر نامه تیمور نامه گفته از این مثنویهای اولیه و لیلی و مجنون مشهور است اگر چه لطافت او درخور شهرت او نیست»

میرعلی شیر نسبت بوی چنین اظهار نظر کرده است : « در خدمت مخدومی نورامی باشد بلکه از خویشان نزدیک اوست از سایر اصناف شعر بمثنوی مایل تر است اگر چه در اوایل جوانی که شعبه ایست از جنون ناملا می داشت حالا اوقاتش مضبوط و مقالاتش مربوط معلوم میشود و بجای آواز و نیاز سوز و گداز جلوه میدهد و درین تاریخ که این رساله نوشته میشود از خمسه جواب لیلی و مجنون و خسرو و شیرین و هفت پیکر شعر گفته بود و در مقابل سکندر نامه بمنظم ظاهر نامه (بنام تیمور نامه هم مشهور است) اشتغال مینمود و شعرش در میان مردم مشهور و روا جش نامقدور است در نسبت این بیت ازوست :

نبوت را تو می آن نامه درمشت   که از تعظیم دارد مهر بر پشت

در تعریف جنگ این بیت او را هم میخوانند :

فتاده در آن پهن دشت درشت   سرنا ترا شیده چون خار پشت
(لطفاً بیغنا مه)

سام میرزا در ترجمه سامی که در ۹۵۷ تألیف نموده شرح حال نسبتاً مفصلی از مولانا هاتفی نوشته و آخرایام زندگانی وی را چنین شرح داده است : « در خرجرد جام که یکی از قصبات خراسان است و مولد اوست چهار باغی ساخته و در آنجا متوطن شده بود اکثر اوقات در آن را بسته بمردم کم اختلاط می نمود و در سنه ۹۱۷ هـ صاحب قران مغفور بعد از فتح بلاد خراسان متوجه عراق بودند در حوالی قصبه مذکور جهت زیارت منظور آفریدگار شاه قاسم انوار قدس سره نزول فرمودند بر سبیل گشت بدر باغ مذکور رسیدند در بسته یا فتند

از شاخ درختی که از دیوار باغ بیرون آمده بود چند کس بالا رفته و مولانا را خبر کردند باستقبال آنحضرت شتافته روی نیاز بر زمین نهاد و آن حضرت احوال مولانا پرسیده بعد از وقوف بر احوال قدم بر کلبه او رنجه فرمودند و از کمال مکارم اخلاق برگزیده و ایشان را و بنشستند و از ما حضری که آوردند تناول فرمودند بعد از آن طالب شعر شدند و مولانا بهیچیک از شعر خود خواند تحسین فرمودند و او را بنظم فتوحات شاهی ما مور گردانیدند مولانا انگشت قبول بردیده نهاد و منظور عنایت بلاغیت شده موازی هزار بیت از آن کتاب را بنظم آورد اما توفیق اتمام آن نیافت و الحق اگر آن مشوی تمام می شد ناسخ تمام مثنویات او می شد وفات مولانا در قصبه خرجرد اتفاق افتاده و در چهار باغ مذکور مدفون شد تاریخ او را «جامی نانی چه شد یا فتنه» مولانا هاتفی

۹۲۷

در محرم ۹۲۷ بمالم آخرت شتافت و مولانا حبیب الله معرف در تاریخ وفات وی این قطعه را گفته است :

از باغ دهر هاتفی خوش کلام رفت   سوی ریاض خلد بصدعیش و صد طرب
جان داد و بروضه پاک رسول و گفت   روحی فدای ای صنم ابطحی لقب
رفت از جهان کسی که بود لطف شعرا و   آشوب ترک و شور عجم فتنه عرب
تاریخ فوت او طلبیدم ز عقل گفت   از شاعرشهان و شه شاعران طلب

۹۲۷

در مدفن مولانا هاتفی اختلاف است سام میرزا مؤلف تحفه سامی و لطف علی آذر صاحب آتشکده و هدایت مؤلف مجمع القصص و تلمس ولیم بیل مؤلف مفتاح التواریخ مدفن او را در خرجرد جام میدانند ولی عبد الله بن ابوسعید هروی مؤلف حصه دوم رساله مزارات هرات و مولانا جلال الدین ابن عبد الجلیل مؤلف و سبله الشفاعات و مؤلف تاریخ کثیره قهروی را در هرات در حظیره مولانا جامی بایان پای

مولانا سعدالدین کاشغری نوشته اند . برای مطالعه شرح حالش رجوع کنید به تحفه سامی و تاریخ کتیره و مجمع الفصحاء و تشکده و مفتاح التواریخ و رساله مزارات هرات و وسیله الشفاعات و حیمب السیر جزء ۳ ج ۳ ص ۳۴۶ و نشتر عشق و فهرست ریو ج ۲ ص ۶۵۲ و مقاله نگارنده شماره اول سال ۲ مجله کابل و شماره ۳ سال ۳ مجله ادبی هرات .

(۹۶) بابر در واقعات بابرری راجع بوی نوشته است : « از جهت وزیر زادگی اصفی تخلص کرده شعر او از رنگ و معنی خالی نیست اگر چه از عشق و حال بی بهره است دعوی خودش این بوده که من هرگز هیچ غزل خود را دروادی جمع نمودن اد نشده ام غالباً تکلف باشد این غزلیات او را انسی و قرابتی جمع کرده است غیر از غزل دیگر شعر کم گفته و قتی که بغیر اسان رفتیم ملازمت کرده بود »

امیرعلی شیرنوامی نسبت بوی چنین نوشته : « پدرش در دیوان وزارت بادشاه زمان مهر زده و طبعش چند آنکه تعریف کنند هست و حافظه اش نیز خوب است اما نه طبع خویش و نه حافظه خود را کار می فرماید و اوقات خویش را بر عنای و خوب شدن آرای می فرساید این نوع صفاتش بسیار هست اگر شرح شود بطول می انجامد ابیات نیکه دارد » (لطایف نامه فغری)

سام میرزا در تحفه سامی راجع بوی چنین اظهار نظر کرده : چون پدرش مدتی مدید وزیر سلطان ابوسعید میرزا ابو اصفی تخلص کرد و ابوصغای ذهن سلیم و ذکای طبع مستقیم از سایر شعرای روزگار و فضلی عالی مقدار امتیاز تمام داشت و بر عنای و خود آرای علمی نزاکت می افراشت دیوان غزل تمام کرده و مثنوی دیگر بطرز مخزن اسرار گفت اما شهرتی پیدا نکرد و وفات او در سنه ۹۲۰ در هرات اتفاق افتاد »

خواجه اصفی پسر خواجه نعیم الدین نعمت الله قهستانی وزیر سلطان ابوسعید میرزا و شاگرد مولانا جامی بود و از هرات به بلخ رفته و در آنجا مقیم

و ندیم شهزاده بدیع الزمان میرزا بود و پس از چندی باز بهرات آمده در دوم ماه شعبان سنه ۹۲۳ وفات یافت و در جنوب مزار خواجه انصار مدفون است و این رباعی که بر لوح مزار او نقر است يك روز قبل از فوت خود گفته است :

سالی که رخ اصفی به هفتاد نهاد ، هفتاد تمام کرد و از با افتاد
 ذین مرحله رفت و گشت تاریخ وفات پیمود ره بقا بسک ۲۱ هفتاد
 ۹۲۳

میرزا ابراهیم تاریخ وفات وی را چنین یافته است :
 چون اصفی آن چشم خرد را مردم در ابر اجل گشت نهان چون انجم
 برسید دل از من که چه آمد تاریخ گفتم ز بهرات آمده روز دوم
 ۹۲۳

دك واقعات بابری لطایفنامه ، تذکره دولت شاه ، محفۀ سامی
 تاریخ کثیره ، دستورالوزراء و مجله ادبی هرات .

(۹۷) بابر در واقعات بابری نسبت بوی نوشته است : دیگر سیفی
 بخاری بود فی الجمله ملائی داشته مفصل کتاب های خوانده خود را بمردم
 نموده ملائی خود را اثبات میکرد دیوان ترتیب داده بود يك دیوان
 دیگر هم دارد که به جهت جمیع حرفه گران گفته مثل را بسیار
 گفته مثنوی ندارد چنانچه قطعه او برین معنی دالست :

مثنوی کسر چه سنت شعر است من غزل فرض هین میدانم
 پنج بیتسی که د لبت سر بود بهتر از خمستین میدانم
 يك عروض فارسی دارد بسیار کم سخن است بیک حساب پرسخن است کم
 سخن باین معنی که چیزهای کار آمدنی را ننوشته پرسخن باین معنی که کلمات
 روشن و ظاهرا تا نقطه و اهراب نوشته محکم ضرب مشتی داشته « میر علمی شیر
 نوا » در مجالس النفایس شرح حال او را بطور اختصار مرقوم نموده
 که :

مولانا سیفی از بخارا است و از آنجا آمده اکثر مقامات و ولات دیده و در آنها تحصیل بنظم مشغول میگردد و طریق مثل را بغایت خوب میگفت و اشعارش مشهور شد و برای اهل صنعت و حرف نیز لطائف بسیار نظم کرده و در آن فن مختصر است رساله معما نیز نوشته مولانا در هوشیاری بسیار جوان باحیا و ادب است اما در سر خوشی ماهیت دیگر دارد نیم رسوا میشود درین اوقات بتوبه موفق شد امید است که به استقامت هم موفق شود این بیت از اوست :

در حالت تکلم از ناز کی زبانش
بر کک کلیت گو یا در غنچه دهانش
این ابیات در حبیب السیر بنام مولانا سیفی آمده است:
ای ترا چون دل عاشق بریشان کاکل
قامت فتنه و سر فتنه دو دان کاکل
همچو دود است که برگرد سرشمع بود
حلقه حلقه بسر آن مۀ تا بان کاکل
مطلع :

تا بنقد جان بت خباز من نان میدهد
عاشق بیچاره نان میگوید و جان میدهد

(۹۸) خواند میر شرح حال مولانا بنامی هروی را بنا بر رنجش و کدورتی که امیر علی شیر از بنائی داشته و خلاصه الاخبار را هم بنام علی شیر نوشته و تقدیم کرده بسیار مختصر و موجز نوشته بلکه تنها بدکر نام از وی بسته کرده است . بابر در واقعات بآبری را جمع بوی چنین نوشته است « بنامی هروی الاصل است پدر او استاد محمد سبز بنام داشته ازین جهت چنین تخلص کرده در غزل اورنگ و حال هر دو هست دیوان ترتیب داده است مثنویات هم دارد يك مثنوی دارد در باب میوه ها در بحر تقارب بی حاصل چیز است بیکاری کرده يك مثنوی مختصر دارد

در بحر خفیف يك مثنوی دیگر دارد کلا نتر ازین آن هم در بحر خفیف این مثنوی در اواخر تمام کرده بود در اوایل از موسیقی بیخبر بوده ازین جهت علی شیر بیگ طعن میکرد يك سال میرزا بمرو به جهت قشلاق میروید علی شیر بیگ هم میروید بنا می در هری میماند آن زمستان موسیقی مشق میکشد تا بنا بستن آن چنان میشود که کارهای میبندد در تابستان وقت آمدن میرزا (مراد از سلطان حسین میرزا ست) بهری صوت و نقش بسته میگذازند علی شیر بیگ تعجب کرده تحسین میکنند .

در موسیقی طور کارها بسته از آن جمله یکی نقشی دارد به نثر یک موسوم ..... به علی شیر بیگ خیلی متعروض بوده ازین جهت خیلی جفاها کشید آخر نتوانست ایستاد به براق و آذر با ایجان پیش یعقوب بیگ بدنبوده حریف مجلس شده بود بعد از هردن یعقوب بیگ دران ولایت ها نتوانست قرار گرفت و بهری آمد ظرافت و تعرض بحال خود بود اخرا جهت ظرافت های خود با از هری عزیمت سمرقند کرد علی شیر بیگ چیز بسیاری اختراع نموده بود و خوب چیزها اختراع کرده بود در کس در هر کاری که يك چیزی اختراع میکرد از جهت رواج و رونق آن آن چیز را علی شیری میگفته اند و بعضی بظرافت به علی شیر بیگ اسناد میکردند چنانچه علی شیر بیگ در درد گوش خود رومالی بسته بوده آن طریق رومال بستن را ناز علی شیری نام می اندند . میر علی شیر در مجمع الفیایس نسبت به بنامی چنین اظهار نظر کرده است از اوساط الناس است و مولدش از شهر هرات و قابل است اول به تحصیل مشغول شد و رشد تمام کرد اما زود بر طرف ساخت و بهط عشق پیدا کرد و باندك فرصت نيك نوشت و بقرن موسیقی میل نمود زود آموخته شد کارهای نيك تصنیف کرد و در ادوار دوساله نوشت اما بواسطه عجب و تصور باطل در دل مردم مقبول نشد و طریق فقرا اختیار کرد و ریاضت ها کشید و چون بی بیر بود کاری بسر خود کرد فایده باو نرسید و از طعن مردم در هری نتوانست بود .

بهر اقامت رفت و در آن دیار نیز اخیارش به همین طور آمد چون جوان است و مقبل و شکستگی و غربت دیده امید است که بنفس او هم شکست رسیده باشد بهر تقدیر این مطلع از اوست :

بسر مه هر که سیه کرد چشم یار مرا

بسان سر مه سیه کرد روزگار مرا

سام میرزای صفوی در تحفه سامی شرح حال نسبتاً مفصلی از وی نوشته است که بنا بطور اختصار درین جا بعضی از مطالب آن را نقل میکنیم «از امیر غیاث الدین منصور منقول است که میگفته که ملا بنامی ملای شاعران است و شاعر ملایان در خوش نویسی و خوش خوانی مشهور بود و در علم موسیقی و ادوار که از اقسام ریاضیست رسایل دارد علی شیر باوسو مزاج پیدا کرد چنانچه در وطن اصلاً نتوانست بودن و بهر اقام آورد و در خدمت سلطان یعقوب اندک اندک ترقی پیدا کرد کتاب بهرام و بهر وزیرانام پادشاه مذکور گفت چون یوسف بیگ برادر سلطان یعقوب نیز مقارن این حال وفات یافته بود در آن باب ابن بیت گفت نه از یوسف نشان دیدم نه از یعقوب آثاری

عزیزان یوسف ارگم شد چه شد یعقوب را باری

و بعد از اندک مدتی حب وطن او را بجانب هرات کشید دیگر بار امور ناملایم از او در وجود آمده و درین نوبت امیر علی شیر بیشتر از پیشتر از ورنجیده کار بجای رسید که پروانه قلمش حاصل کرد لاجرم از وطن جلا نموده بطرف ماوراءالنهر رفت و در خدمت سلطان علی میرزا ولد سلطان احمد میرزا که در آن وقت والی ماوراءالنهر بود راه اندیمی یافته در آن جا قصیده مجمع الغرایب که بزبان هرویست در سلك نظم کشید تا آنکه محمد شیپانی بر آن ولایت دست یافته و مولانا بنامی در درگاه خان مناصب ملک الشعراء یافته همراه او متوجه خراسان شد و بعد از آنکه صاحب قران (اسماعیل صفوی) برخان او بک استیلا یافت

اودر قرشی ماوراء النهر می بود تا آنکه امیر نجم ثانی که دشتور اعظم صاحب قران بود در آن ولایت دست یافته بقتل عام فرمان داد و بنای حیات مولانا بنامی نیز در آن واقعه بانهدام رسید و کام ذلک فی شهرور سنه ثمان هشت و تسعمائة ۹۱۸ از شمار مولانا دیوان غزلی مشهور است و غزلی چند تتبع خواجه حافظ به تخلص حالی گفته و قصاید خوب هم دارد»
تصفه سامی طبع طهران ۱۳۱۴.

از آثار مولانا که سال الدین شیر علی بنامی هروی کتابی بنام شیبانی نامه است که بنام محمد شیبانی نوشته و اهدا کرده است نسخه منحصر بفرد آن که در زمان حیات مصنف کتابت شده در سنه ۱۹۰۸ ع از کتبا بنامه خان خیوا بدست آمده و از منظومه بهرام و بهروز آن نسخه در کتبا بنامه خان بهادر پروفیسور محمد شفیع سابق ادبتر اورنٹیل کالج میکزین موجود است برای مطالعه شرح حال بنامی رجوع شود به واقعات با بری و مجالس النقایس و تصفه سامی و لطایف نامه فخری ص ۱۰۱ ضمیمه اورنٹیل کالج میکزین و حبیب السیر جز ۳ جلد ۳ ص ۳۴۳ و تاریخ رشیدی ضمیمه اورنٹیل کالج میکزین می ۱۹۳۴، و هفت اقلیم و مجمع النقایس خان آرزو و ریاض الشعر اواله داغستانی و خزانه عامره و نشتر عشق و فهرست با سکی پورج ۲ ص ۹۲ و سفینه خوشکوج ۲ قلمز ۲۰ به حواله اورنٹیل کالج میکزین فروری ۱۹۳۲ و تاریخ کثیره و جلد ۳ تاریخ ادبیات پروفیسور براون و ادبیات فارسی ستودی و اورنٹیل کالج میکزین نومبر ۱۹۴۱ و شماره (۴) و (۶) حال ۳ مجله آریانا (۹۹) در لطایف نامه فخری از استرآباد است قصیده خوب میگوید این مطلع قصیده ازوست.

باد گلزار خط از سبزه تربید ا کرد

کار بستان جهان و نکد دگر پیدا کرد

(۹۰۰) در حبیب السیر: از مشاهیر شعرا خراسان بود و بنظم فتوحات خاقان منصور سلطان حسین اشتغال می نمود چند گاه قضاء ولایت زاوه و محولات که منشأ مولداوست تعلق بوی میداشت و بواسطه شکایت کلانتران ولایت از ان امر معاف شده همگی همت بر نظم اشعار گماشت «جز ۳ ج ۳ ص ۳۴۲ امیر علی شیر نسبت وی نوشته است: «مولانا ریاضی از ولایت زاوه (زاوه در قهستان نزدیک ترشیز) و مردی مبدل الاحوال و قاضی اینجا بود و منافعی منصب قضاء از و کارها صادر شد و معزول گردید و قید و مصادرها کشید و بسی زحمت ها باورسید گاهی وعظ میگفت و بر منبر شعر میخواند و وجد و حال میکرد و دست می افشاند» (اطلا بفرمانه فخری)

سام میرزا در تحفه سامی راجع بوی چنین نوشته است: «ریاضی زاوه - زاوه قصبه ایست از ولایت خراسان ریاضی مذکور در زمان سلطان حسین میرزا بعضی اوقات بقضای اینجا اشتغال داشت و بواسطه امری که خلاف شرع کرده بود ازان مهم عزل شد بحکم پادشاه مذکور تاریخ وقایع زمان او را برشته نظم کشیده و آن موازی هشت هزار بیت است در تاریخ خراسان و قتل شیک سن او از هشتاد متجاوز بود و در شهر سنه احدى و عشرين و تسعمائه ۹۲۱ فوت شد» تحفه سامی طبع طهران ۱۹۱۴

(۹۰۱) در حبیب السیر (مولانا جلال الدین محمد اکبری از جانب پدر نبیره مولانا جلال الدین محمد قاینی است و از طرف مادر در سلطنت احفاد شیخ زین الدین خوافی انتظام دارد و انجانب در اوایل حال ملازمت شاه غریب میرزا میکرد و از مواید انعام و احسانش بهره ورمیگشت و بسببی از اسباب که تحریر آن لایق بسباق کتاب نیست شاهزاده او را از امر خدمت معاف داشته جناب مولوی چند گاه در اطراف بلاد خراسان سرگردان و بی سامان اوقات میگذرانید و چون ان مملکت

در حوزة تسخير نواب کامياب عتبة عليه شاهی در آمد مولانا گهی بهرات
شتافته ساکن شد اما کسی بهالش نپر داخت بنا بران در شهر سنه سته
وعشرین و تسعمائه قصیده شهر آشوب در مذمت تمامی حکام و امرا و سادات
و علما و اشراف و اعیان هرات در سلك نظم کشفید و آن ابیات به مرض
امیر خان که دران زمان والی خراسان بود رسیده بسمی بعضی از نواب
بقطع دست و زبان مولانا گهی حکم فرمود از غرایب آنکه با و جود
و وقوع آن حال جناب مولوی حالا بزبان فصیح تکلم می نماید و بدستور
سابق زبان بنظم اشعار جد و منزل میکشاید از ابیات قصیده مذکوره بیت
اولش بخاطر بود ثبت افتاد.

هرضة شهر هری فوق سپهر اخضر است

در گش راشمه خور شید کل میخ ز راست

میر علی شیر نوائی در مجالس النفایس از اگهی چنین یاد کرده
«مولانا آگهی نبیره مولانا طالب قائمی است و صاحب کمالی مولانا
اظهر من الشمس است و نیز بر اکثر علوم و فنون صاحب وقوف است بتخصیص
در اسلوب نظم و حالا از شعرای قدیم که نام استادی بر او اطلاق میتوان
کرد یکی امانده او را سهوی غریب واقع شده که قصیده گفت در مذمت
امرا، روزگار و اکابر و اشراف خراسان بعضی از مردم ملک را بر آن
داشتند که قطع دست و زبان او کردند و در حین قطع زبان این مطلع
از او وارد شده .

چولا له جیب من از تیغ یار غرقه بخون شد

زبان بریده چو شمع و لی زبانه فزون شد»

لطایف نامه فخری صفحه ۲۳۳ ضمیمه اورنتیل کالج میگزین ماه می ۱۹۳۲
از قصیده شهر آشوب وی که در بحر و قافیه قصیده بحر الا برادر امیر خسرو
دهلوی و قصیده لاج الاسرار و مولانا جامی و قصیده تحفته الافطار
امیر علی شیر نوائی است.

چند بیت ان بقرار ذیل در تحفه سامی آمده است .
 عرصه شهر هر ی رشك بهشت انور است
 در گمش داشمسه خورشید گل میخ زراست
 جرم طین يك مشت خاک اذخا کریز خند قش
 نر گس باغ جهان آدای او هفت اختر است
 پای تخت صدهزاران خسرو گیتی کشا است
 کهنه تاریخ بسی شاهان انجم لشکر است
 چرخ کج رو بین که از تائیر او شهری چنین
 مسکن جمعی پریشان روزگار اختر است
 بر معین بین از نشان های نچاست صدهزار
 اختر بد ذالمله بر روی آن بد اختر است
 روی زشتش از کثافت مطبخ نمرو در ا
 کهنه کفگیر است اما لایق خاکستر است
 احمد آتون گهپی شیمی گهپی سنی بود

چون غلیو اچای که شش مه ماده و شش مه نراست
 معین مذکور خواجه معین الدین مکیال است که بقول سام میرزا
 اگر کسی او را دیده باشد میداند که تشبیهی بجالی خود کرده است
 و طرفه تر آنکه خواجه نامبرده این هارا نوشته و یاد کرده و در مجالس
 بطریق مطایبه میخواند، مولانا احمد طلمیسی مذکور که به ملا آتون
 مشهور بود بامیرخان حاکم هرات خاطر نشان کرد که اگهی هجوشما
 و جمیع مردم هرات کرده سبب عداوت او بینی بود که در شهر آشوب
 برای او گفته بود امیرخان او را طلبیده بعد از ثبوت دست راست و زبان
 او را برید و این بیت را در آن محل گفت :
 از دست احمد طلمیسی روز ما چرا دست بریده من و دامان مرتضی
 بعد ازین واقعه مدت چهار سال دیگر زنده بود و در سنه ۹۳۲ در

(۱۴۴)

هرات فوت شد و بقول مولف مجمع الفضلا قبر وی نیز در هرات است
این دو بیت را هم در آن وقت در شکایت روزگار گفته است
چنانکه باده خزان ریخت بر گداید و چنار
زبان و پنجه من داد بخت بد بر باد
دلا تجمیل مبرو و فساد مرد مدهر
تصویر است چو بر کعبه تین نقش مراد
این قطعه در مجمع الفضلای ملا محمد عارف متخلص به بقای بنام
وی ضبط است :

در جهان ده چیز دشوار است نزد اگهی
کز تصور کردن او میشود دل بی حضور
ناز عاشق زهد فاسق بزل مسمک هزل رذل
عشوه معشوق بدشکل و نظر بازی کور
لحن و صوت بی اصولان بحث علم جاهلان
مهمانی به تقلید و گدایی بزور

(۱۴۴) نام او بدو صورت آمده در مجیب السیر نورالدین و بعضی بدین
نوشته اند با برد و افعات خود نسبت بوی چنین نگاشته است: « دیگر از شعر
اهلای است درین تاریخ (یعنی ۹۱۱ هـ) هست غزلهایش هموار و رنگین و کم
خنده است دیوان هم دارد یک مثنوی دارد در بهر خفیف بشاه و درویش موسوم
اگر چه بعضی ابیات او طوری واقع شده اما مضمون این مثنوی و استخوان بندی
او بسیار کاواک و خراب است شعرای ما تقدم بجهت عشق و عاشقی مثنویاتی که
گفته اند عاشقی را بمرود و معشوقی را بزن نسبت کرده اند هلالی درویش را
عاشق ساخته و پادشاه را معشوق ابیاتی که در افعال و اقوال شاه گفته حاصل
که شاه را جللی و فاحشه کرده حافظه قوی داشته سی و چهل هزار بیت یاد داشته
میکویند اکثر ابیات خمستین را یاد داشته در علم و عروض و قافیه خیلی
مستحضر است »

میرعلی شیر نسبت وی چنین نوشته است: (هلالی از مردم ترك است و حافظه اش خوب است و طبعش نیز برابر حافظه اوست خیال سبب دارد امیدست که توفیق یابد) فخری بعد از ترجمه بالا از خود اظهار عقیده کرده: (ظاهر ادعای حضرت میر قبول افتاده که مشارالیه بعد عای خود رسید و در شهر به همه اسلوب مهارت تمام پیدا کرد و نادر زمان خود گردید و دیوان جمع ساخت چندین مثنوی گفت شاه و درویش و صفات العاشقین و لیلی و مجنون).

در تحفه سامی شرح حال او نسخه روشن تر نوشته شده: (ملاهلای هر چند که از ترکان چغتایست اما در ولایت استرآباد نشو و نما یافته و در غرة ایام جوانی بعد از خروج تحت الشعاع طفولیت و نادانی بصوب خراسان از افق شهرای هری طموح فرمودند و چون نورقا بلیت و حیثیت از چین اولامع بود مستهلین او را بسان ماه عید می نمودند (در شهر چو ماه نوا انگشت نما کرد) القصه بعد از قطع منازل فضایل و طی درجات خصایل هلال اما لش بسرحد نهایت رسید فی الواقع هلالی بود از کثافت کسوف و خسوف و احتراق مصون و بدر منیری از دست نقصان محروس (هلالی بری از کسوف و کثافت شد) طبعش در اسالیب شعر و اقسام کلام بغایت مرغوب و در قصیده و مثنوی داد سخن داده و وی به صحبت من بسیار رسیده این مطلع از دست بکبار گفت که نوبت اول که بملازمت میرعلی شیر رسیدم این مطلع گفتم:

چنان از پا فکند امروز آن رفتار و قامت هم

که فردا بر نخیزم بلکه فردای قیامت هم

و برایشان خواندم میر را بسیار خوش آمد و گفت تخلص تو چیست گفتم هلالی گفت بدری بدری و مرا بر مطالعه تحریر نمود به تحصیل مشغول شد و فی الواقع در فضایل کم از فضایل عصر نبوده کمال شعر را بران کمالات افزوده بود و در مثنویات سه کتاب در رشته نظم کشیده از آن جمله یکی شاه و درویش است که از اکثر مثنویات استادان درروانی الفاظ و چاشنی معانی پیش است و در او اخرا و را عجب حالتی دست داد که در تسنن مشهور بود

و عبدالله خان اوزبك در سنه ۶۳۹ گویند که در محلی که او را بکشتن می بردند سر او را شکستند چنانکه خون برویش دوید در آن محل این بیت را میخواند:

این قطره خون چیست بر وی تو هلالی

گو یا که دل از غصه برویتو دیده

و قتی که عبدالله خان اوزبك در سنه ۶۳۹ هرات را اسیر نمود هلالی در مدح خان قصیده انشا کرد که مقبول طبع خان واقع شد و وی را مورد نوازش و الطاف خویش قرار داد این امر باعث حسد ملا بقا می لنگک و مولانا شمس الدین قهستانی گردید و به ایمای هردو بنا بر الزام و اتهام رفض بشمشیر صیف الله نامی در شهر هرات درجه شهادت یافت، و یکی از فضلاء وقت تاریخ وی را صیف الله کشت ۹۳۶ یافته است این تاریخ مطابق واقع و از محسنات است و کسانیکه ۹۳۹ را سال قتل وی دانسته اند هاری از حقیقت است و نعش وی را در میدان چهارسوق هرات دفن کردند رجوع کنید به واقعات با بری ضمیمه اورنقیل کالج میگزین ماه مر ۱۹۳۴ و لطایف نامه فخری ضمیمه اورنقیل کالج میگزین فروری ۱۹۳۲ و تحفة سامی طبع طهران ۱۳۱۴ و حبیب السیر جز ۳ ص ۳۵۰ مفت اقلیم، ریاض الشعر، مجمع الفصاحت تاریخ کثیره و جلد دوم آثار هرات طبع هرات ۱۳۰۹ شمسی، آنشکده و عین الوقایع یوسف ریاضی.

(۱۰۳) در لطایف نامه: فرزند شهر هرات است و در محله مولانا افتخار ساکن است مرد فقیر است طبعش به معما مایل است این معما با سم او (یعنی شهاب) ازوست:

یاران حذر کنید که ندهید دل زدست

کان شهسوار برفرس دلبری نشست»

در تحفة سامی: «شهاب معما می از شاعران هرات است لطف طبع و صفای ذهن موصوف بود و به مهارت در فن شعر خصوصاً در معما معروف

چنانچه دران باب رساله در سلك نظم درآورد و این معما بسام
او وهم ازوست :

بزدل اهل وفا از نساوك آن ترك مست

میرسد هر چند خواهی تیرو پیدا نیست شست

(۱۰۴) در لطایف نامه : «مولانا اهل ازولایت ترشیز است طبعش

خالی از چاشنی نیست این مطلع ازوست :

دوش افغان من از چشم ملايك خواب برد

خرمن مه را ز طوفان سر شکم آب برد

این مطلع مخدومی نور را تتبع کرده :

سرفکندم در رهت یعنی که خاک باست این

بگذری فارغ زمن یعنی چه استغناست این

از شعرا بسیار مردم گفتند ازان جمله مولانا هلالی گفته است :

مردم از درد و نگفتی درد مند ماست این

دردمندان را نمی برسی چه استغناست این

اما اهل این دو مطلع نيك گفت :

می کشم درد و غمت و ز چهره اید است این

بر امید آنکه گوئی در مند ماست این

سرمد چشم مرا گفتی که خاک باست این

خاك پای تست امانور چشم ماست این

در تعریف سامی «اهلی خراسانی از اهل و اهالی ترشیز است و در شری

اشمار و حلاوت گفتار شکر روز همواره قدم در کوی عاشقی داشت و همیشه

اندیشه به ملاقات گلرخان جفا پیشه می گماشت تا سلطان عشق برودست

یافته در خراسان از مهر روی فریدون حسین میرزا از پای دو افتاده

مجنون آسموی ژولیده بگذاشت و داد عاشقی بداد و درین باب گوید :

موی ژولیده که بر سر من بهتر دارم

سایه دولت عشق است که بر سر دارم

شهرزاده آن درویش وفا کیش را پیش خویش طلبیده مرهمی لطفی
برچسگر ریشش نهاد میرزا روزی روی بدر باغ فرموده بخت نام غلام
سیاهی را بدر باغ نشانند که کسی را در باغ نگذارند و مولانا بامید
دیدار در باغ شتافته موکل مذکور از دخول وی مانع آمد لا جرم
در بدیهه غزلی که این دو بیت از آنجا است گفته و کاغذ را در میان موم
نهاد بر سیمی تعبیه کرده از مرآب باندرون فرستاده است .

دو چشم فرش آن منزل که سازی چلوه گاه آنجا

بهر جا پانهی خواهم که گردم خاک راه آنجا

چه خوش بزمیست رنگین مجلس جانان چسوداما

که نتوان شد سفید از شومی بخت سیاه آنجا

بعد از اطلاع آن میرزا او را طلب داشته در لطف بر ویش بکشاد
و بعد از انقراض دولت آن دودمان به تبریز آمد چون در کمان داری صاحب
قبضه بود جوانان آنجا او را از دست يك ديگر می ربودند و آخر از پیری
و شکستگی گوشه گرفته رخت زندگی بخانه جاودانی کشید اهللی ترشیزی
که در سنه ۹۳۴ به تبریز در گذشت غیر اهللی شیرازی و اهللی تورانی است بعضی
از تذکره نویسان در بین اهللی ترشیزی و شیرازی امتیاز نکرده اند مثلاً
سحر حلال از اهللی شیراز است نه از اهللی ترشیزی رجوع کنید به لطایف نامه
و تحفه سامی و واقعات با بری و هفت اقلیم و آتشکده و مجمع الفصحا و غیره
(۱۰۵) در حبیب السیر و لطایف نامه چندین کمال الدین حسین آمده
که بعضی از آنان قبلاً گذشت ولی باین نام در حبیب السیر و لطایف نامه
نیامده و تنها به متن خلاصه اخبار اکتفا گردید .

(۱۰۶) در حبیب السیر : «مولانا محمد بدخشی همواره همت بر نظم
معما و تالیف قواعد آن فن می گماشت مدت سی سال در ملازمت
امیر نظام الدین علی شیراوقات گذرانید و چند رساله در علم معما نوشت»
در واقعات با بری : ملا محمد بدخشی از اشکمش داخل بدخشان نیست

عجب است که بد خشی تخلص کرده شعرا و در برابر شعر این شعرائی که اسامی ایشان مذکور شده نبوده در معما رساله نوشته معمايش هم خیلی خوب نیست اما خوش صحبت کس بوده در شهر سمرقند مرا ملازمت کرده بود» در لطا یغنامه فخری : مرد ظریف بود اشتهار و در سایر مصنفات امیر خسرو را کسی بیشتر از و جمع نساخته و در آن وقت در علم معما پیر و جوانان ظریف شهر و مردم او را پیر معما می میگفتند باسم یوسف این معما ازوست .

مراهوای سفر بود پیش ازین در سر

چو صورت تو بدیدم نما ند راه سفر

قبرش در شهر هرات است» در حبيب السیر جز ۳ ج ۳ ص ۳۴۳ بایرنامه ضمیمه اورنقیل که لیج میگز بن ص ۱۴۵ ماه می ۱۹۳۴ و لطا یغنامه ص ۶۴ - ۶۵ ضمیمه اورنقیل کالیج میگز بن .

(۱۰۷) در سال ۹۴۷ در مرآت وقات نمود . (مجله ادبی هرات سال ۳ شماره ۱۱ - ۱۲ ص ۱۰۴) ولی تاریخ وفات وی در خلاصه الاخبار ضبط نشده .

(۱۰۸) در حبيب السیر : (حالا در قصیه او به توطن دارد و از مهر زراعت همت برکسب وجه معاش می گمارد) میر علمی شیر در مجالس المقایس نسبت وی نوشته است : (از او به است و از خردی ادرامولانا محمد بد خشی تربیت نموده تحصیل او بجائی رسید که مولانا از عهده سبق او بیرون نتوانست آمد و در تربیت او رجوع فرمود بدانشمندان بزرگتر چون سعادت مند تحصیل بسیار کرد حالا طالب العلم نیک است واقعا جوان بتواضع و ادب شد و مولانا را فی الحقیقت فرزند است این معما باسم نعمان ازوست :

کلمی داد از گلستان خودم بار که از برگش تو نام خود بیرون آر
(لطا یغنامه فخری ضمیمه اورنقیل کالیج میگز بن فروری ۱۹۳۲)

(۱۰۹) در حبیب السیر « سرآمد فضلا استرآباد بود و بعد از فوت امیرعلی شیر به ملا زمت آستان خاقان منصور (سلطان حسین میرزا) پرداخت و داروغه کتابخانه هما یون شد و از جمله اشعار مولانا صاحب قصیده ایست در مرتبه مقرب الحضرت السلطانیه و حروف مصارع اول تمام آبیات آن مرتبه به حساب جمل از سال ولادت امیرعلی شیر خبر میدهد و حروف مصارع آخر از تاریخ وفات آن جناب چنانچه در معانی آن اشعار اصلا خلمی واقع نیست فوت مولانا صاحب در سنه سبع عشر و تسعمائه (۹۱۷) در ولایت استرآباد دست داد و از معنیاتش این رباعی باسم رجب بسخاطر بود ثبت افتاد :

آن ترک بری بیکر خورشید لقا   باشد بی تاراج دلم عشوه نما
بنگردل ویران مرا کان عیار   در دانه نهفت و بازش آورد بجا
یک قصیده وی در مدح علی شیر در شماره ۴ سال ۹ مجله ادبی هرات نشر شده .

(۱۱۰) سلطان علی مشهدی . لقب به القاب سلطان الخطاطین و قبله الکتاب و زبده الکتاب معروفترین خطاط دوره بایقر او علی شیر نوائی بوده و نام او درین دبستان تالی وردیف نام هزاراد بوده است شرح زندگانی سلطان علی را مؤلفین و ارباب تذکره مختصر و مجمل نوشته اند اما سلطان علی خودش در یک منظومه خود که موسوم به صراط الصطور است و آن را بمن هشتاد و چهار سالگی در ۹۲۰ هجری نوشته است در شرح حال خود معلومات مهمی بدست میدهد و از مطالعه آن رساله منظوم معلوم میشود که سلطان علی در ۸۳۶ هجری بدینیا آمد و هفت سال داشت که پدرش از دیارفت از جوانی بخط میل داشت شب و روز زحمت بسیار کشید تا خطش بنخته شد در مشق و خوشنویسی از بزم فلسفی سرمشق گرفت .

در سال ۳۰ عمر خویش بمدرسه رفت از بام تا شام مشق خط میکرد بعد به زیارت مزار مقدام رضا در (مشهد) میرفت چون ما درش در خانه چشم

براه میبود پس از زیارت بخانه بر میگشت دیری نگذشت که کوس شهرت و امتیاز نواخت و شاگردان دسته دسته در دبستان بگرداد و حلقه زدند پس از زمانی مدرسه را ترک کرد و در کنج خانه خویش صفای دست پرداخت سلطان علمی در باره رفتن خود بهرات چیزی نمیگوید حال آنکه مدت پنجاه سال تمام در آن شهر دل آرد و کانون فروزان هنرهای زیبا بنا زد و نعمت زندگانی بسر برد و به معراج شهرت و افتخار رسید و مقبول شاه و وزیر و مدد و غنی و فقیر آن دیار قرار گرفت و در سال ۸۶۵ هجری از طرف سلطان ابوسعید (۸۵۵-۸۷۲) در هرات دعوت شد که نسخه شاهنامه را که در کتابخانه او ناتمام مانده بود با انجام رساند میگوید که مولانا جعفر که خطاط معروف عصر خویش بود به نوشتن نسخه شاهنامه برای سلطان ابوسعید پرداخته بود و پیش از اتمام آن نسخه قلم اجل بر صفحه هشتی او رقم کشید سلطان راضی نشد که اتمام این کار بدست هر کس بسیار منتظر بود کسی را بیابد تا بتواند کار نیمه مولانا جعفر را مانند وی انجام دهد سلطان علمی را برای این کار برگزید و پس از مرگ سلطان ابوسعید بخدمت جا نشین وی ابوالغازی سلطان حسین پیوسته است که هرات را در ۱۰ رمضان ۸۷۲ هجری قمری مطابق (۱۳ آوریل ۱۵۰۶ ع) اشغال نمود سلطان علمی مدت چهل سال در ظل حمایت و الطاف خاص این پادشاه زیست و پس از مرگ وی در سال ۹۱۱ هجری در خدمت شیپانی خان در آمد در سال مرگ سلطان علمی اختلاف است مرآت العالم تاریخ وفات او را ۹۱۰ و مصنف تذکره الخطاطین ۹۸۴ مینویسد مولفین حبیب السیر و مجالس المومنین سال ۹۱۹ را سال وفات وی میدانند موافق کتاب پیدایش خط و خطاطان نوشته است: در سنه ۹۱۹ در هرات وفات و در مشهد مدفون گردید اما آن چه محقق است پیش از سال ۹۲۱ نمرده است چون سلطان علمی از معروف ترین استادان و هنرمندان در هرات است شرح حال و محتاج مقاله مفصل و مبسوطی است و در یکی از شماره های مجله آریانا اشاعه الله بمعرفی کامل او خواهیم پرداخت و حق را در چنانچه در خور است ادا خواهیم نمود.

(۱۱۱) در مرآة العالم: «از فضل و هنر فراوان بهره داشت و سوای نستعلیق هفت قلم را بیایه اعلی رسانیده او مخصوصان امیر علمی شیر بود و منصب امامت و خطابت مسجد جامع و پیش نمازی امیر کبیر با و تعلق داشت این مطمح از منظومات او ست :

شکل هلال ابر ویت از چشم تر نرفت

ماهی زعین بحر دمی سوی بر نرفت

در ۹۲۴ هجری بدارا لقرای انتقال نمود .

(۱۱۲) در مرآة العالم : «از مجلسیان امیر علمی شیر بود و نستعلیق

را خوب می نوشت و یک چند به تربیت و تعلیم یکی از فرزندان سلطان حسین بایقرا افتخار داشت و در سنه ۹۱۴ نقش وجود او از تختة هستی سترده شد »

در کتاب پیدایش خط و خطاطان که در ۱۳۴۵ در مصر طبع شده نسبت وی چنین مرقوم است: «سلطان علمی قیاینی از اجله خوش نویسان عهد خویش بود و در ستودگی اخلاق و فضایل از هم عصران پیشی بسته و بامولانا عبدالرحمن جامی معاصر بود و هر چه را مولانا بجهت ملوک و امرا خاصه سلطان حسین میرزای بایقرا تالیف می نموده او به خط خوش می نگاشت چنانچه کتاب مجالس الفایس را بقسمی نیکو نوشت که هر بیننده او را تحسین کرد گویند و قتی بطریق مزاح به مولانا جامی گفت اجرت هر بیتى از خط من يك كقاب است که باید بد می علی الجملة صیت حسن خطش تا ترکستان و خراسان برفت و لی شخص قانع و بکتابت تالیفات مولانا جامی ایام میگذرانید تا درگذشت» (۱۱۳) در تاریخ رشیدی: «زین الدین محمود داماد و شاگرد مولانا سلطان علمی مشهدی است کتابه را بسیار خوب کرده و گرد و نیز بمره مینو یسد »

در مرآة العالم : «اگر چه مولانا سلطان علمی شاگردان بسیار

داشت لیکن از آن جماعت پنج کس درین خط نام برآوردند و هر يك بطرز خاص و روش تازه بدلر بائی گروهی مخصوص گشت اول مولانا زین الدین محمود نبشا پوری است و بعضی برانند که نستعلیق را بعد از سلطان علمی کسی به از و ننوشته و از ند مای میر علمی شیر بود در سنه ۹۱۸ بطوفان عدم و سیلاب فنا خط هستی او از صفحه عالم محو گردید. « مؤلف تاریخ رشیدی می نویسد : اکثر مولانا میر علمی هر وی را از شاگردان زین الدین محمود میدانند .

(۱۱۴) در مرآة العالم : «مولانا علمی شیر مشهد از مشاهیر خطاطان زمان سلطان حسین باقر است بصغای خط و طرز نیکو از اکثر خوش نویسان نستعلیق ممتاز بود و امیر علمی شیر خط او برا کثیر خطوط ترجیح می نمود .»

مؤلف تذکره خوش نویسان سلطان علمی شیر مشهدی را نیز از شاگردان مولانا سلطان علمی مشهدی دانسته است .

(۱۱۵) مؤلفین خلاصه التواریخ و مرآة العالم و تذکره خوش نویسان سلطان محمد نور را از شاگردان سلطان علمی نوشته اند چنانچه بختاور خان ۱۰۹۶ هجری در مرآة العالم نوشته است : «از شاگردان مولانا سلطان علمی سلطان محمد نور است او نیز از ملازمان و مجلسیان امیر علمی شیر بود و خط شناسان آن زمان اتفاق داشتند که هیچکس نستعلیق خفی را نزد يك باو نمیتواند نوشت .»

دوست محمد هروی کتا بدار بهر ۲۱ مرزا متوفی ۹۵۷ در حالات هنروران که در ۹۵۲ تصنیف نموده سلطان محمد نور را شاگرد مولانا معین الدین واعظ شمرده و عقیده دارد که در کتابت الوان غالباً از قلم کسی رنگی به آن صفا بیرون نیا مده .

(۱۱۶) میر علمی شیر نوائی در مجالس النهایس از وی چنین ذکر نموده : «مولانا علاء الدین محمد کاتب هم از خوش نویسان معین

شهر هرات است بسیار مرد خوب است و طبع لطیف دارد بشهر مشغولی
نمیکند اما قاطبیت شهر دارد این مطلع ازوست :

هست عالم راغم بسیار و شای کم درو

ای خوش آنکس کو بخاطر نگذارند غم درو»
در تاریخ رشیدی : «اماملا (یعنی سلطان علی مشهدی) شاگرد
بسیار دارند از آن جمله مولانا علاء الدین است هیچکس مقدار ملا
علاء الدین به ملا شبیه ننوشته است خاصه در کتابت»

(۱۷۷) علی شیر نوائی در مجالس النقایس نسبت او و چنین نواشته
است: «مولانا سلطان محمد خندان خوش نویس مقرر ممالك خراسان
است و بدین قاطبیت فرید زمانه و یگانهد و ران است اما در طور بسیار
بی قید است و بی تکلیف و بی تعین واقع شده و خود را بدیوانگی منسوب
می دارد بی راهم نیک می نوازد گاهی که نشاء پیدا می کند «بیت دویی»
(شاید دو بیتی مقصد باشد) نیز می خواند این مطلع ازوست :

ای خرم آنکه جای بمیخانه ساخته - وز همدان بساغر و پیمانه ساخته
در حالات هنروران : «مولانا سلطان محمد خندان کو چک دل و خوش
صحبت بودند و مستحکم و بکیفیت نوشتند و شاگرد حضرت مولانا سلطان
علی اند»

در مرآة العالم : «از شاگردان مولانا سلطان علی سوم سلطان
محمد خندان است و او اکثر اوقات در خدمت امیرمذکور می گذرانید
و از فرط انبساط و کثرت ضحك خندان لقب یافته بود و درنی نوازی نیز
نظیر نداشت و در سنه ۹۱۵ لوای عزیمت بصوب دارالملک عقبی افراشت»
در حبیب السیر : «مولانا سلطان محمد خندان با وجود حسن خط لطیف
طبع موصوف است و به صحبت اهل عیش و طرب مشغوف و حالادر بلده فاخره
هرات توطن دارد و گاهی همت بر کتابت نسخ شریفه می گمارد
توفیق رفیق حال او باد» از نمونه کتابت او در موزه کابل دیوان

خواجه شیراز است که سراپا بیک قلم و شیوه نوشته و منتهای قدرت قلم و توانایی کلمه و شیوایی اسلوب و زیجایی حسن خط خود را نشان داده است. (۱۱۸) در مرآة العالم: «در سلك مشاهیر خوشنویسان نستعلیق انتظام داشت و بقلم جاد و رقم خط امتیاز بر صحایف لیل و نهار می نگاشت و از ندمای امیر علمی شیر بود و به تبعیت و تتبع آن امیر روشن ضمیر به نظم اشعار میل می نمود از منظومات او ست :

جفا و جور که آن سرو گلستان را کند

ز عشق او نکنم بس اگر هزار کند

و در سنه ۹۲۱ منشی تقدیر بر خط وجود او قلم کشید .

(۱۱۹) دوست محمد کتایب دار بهرام میرزا در حالات هنروران که در ۹۵۳ هجری تصنیف نموده راجع به میرک که چنین نوشته است: «امیر روح الله مشهور به میرک نقاش هر وی الاصل است و از سادات کمانگر است و در او اهل حال بحفظ و تلاوت کلام ملک علام و مشق خط اشتغال داشت و بعد از فوت پدر بکتابت کتایب به میل کرد و چون از سادات کمان گر بود آن شغل را نیز ورزید و بعد از آن به خدمت مولانا ولی الله افتاد و به تحریر و تذهیب مایل گشت و از آن نیز گذشته میل تصویری در خاطرش گذشت و درین فن بی بدل و درین شیوه بی مثل شد و در زمان حضرت پادشاه مرحوم سلطان حسین میرزا رعایت یافته از جمله منصب کتایب داری خاصه به عهده او شد و شاگرد خلف سید مشارالیه افضل المتأخرین فی فن تصویر و قدرة المتقدمین فی التذهیب و التحریر نادر العصر استاد کمال الدین بهزاد است »

در حبیب السیر: «در علم تصویر و تذهیب نظیر نداشت و در فن کتایب نویسی رأیت بی مثلی بر افراشت اکثر کتایب های عمارات هرات بخط اوست و وفاتش در زمان سلطان محمد شیبانی بر ولایت خراسان بوقوع پیوست » میرزا حمید دوفلات در تاریخ رشیدی که در سنه

۹۵۳ تصنیف نموده راجع بمیرک چنین نوشته است : « مولانا میرک نقاش از عجایب روزگار است استاد بهزاد است اصل طرح وی بخته تر از بهزاد است اگر چه پرداخت وی مقدار بهزاد نیست امام تمام کارهای وی درسفرو حضرت در هوای بیرون ساخته است هرگز مقید به حجره و کاغذ لبق نبوده این بسی عجب » کتیبه ها و تزیینات مسجد جامع هرات بقلم میرک بوده که به امر امیر علمی شیرنوا می با انجام رسانده بود رجوع شود به مقاله نگارنده در مجله آریانا شماره ۲ سال ۱۳۲۲ اول حوت ۱۳۲۲ » .

(۱۳۰) در حبیب السیر : « و به همان منصب منصوب گشت و در اوایل زمان استیلاء محمدخان شیبانی در گذشت » میر علمی شیر نوا می در میجالس المقایس از وی چنین ذکر نموده : « مولانا حاجی محمد نقاش شهر هرات و مرد خوش طبع است خیالات غریب میکند و کم فن باشد که او را در آن اندیشه بغاطر نرسد خواه راست و خواه غلط حالا در عراق است این مطلع از دست :

بخور دۀ زر خود کل شکفتی چه نمود

که ناشکفته درون وی از خزان پر بود

(۱۳۱) راجع به استاد بهزاد هروی ۱۴ سال قبل برای بار اول در مطبوعات افغانستان بتوسط مجله کابل سال اول شماره ۶ و ۷ مقاله مفصل و مبسوطی نوشته و استاد هنر مند را چنانچه در خورشان او بود بهم وطنانش معرفی نمود و باز در سالنامه ۱۳۱۷ کابل به عنوان نگارستان هرات مقاله نسبت کاملتری از مقاله پیشین نوشتیم و آنچه گفتنی و نوشتنی بود در آن مقاله گرد آورده خصوصاً در باره مربی و قبر بهزاد که از کلمستان هنر تالیف قضا ضی احمد قمی معاصر شاه عباس اول که نسخه منحصر بفرد آن را در کتابخانه داعی السلام در حیدر آباد دکن دیده و همین مطلب را از آنجا نقل نموده بود

(۱۳۵)

قیمتی بسزاداشت اینک همان مطلب را درین جا بار دیگر می آورم :
«استاد بهزاد وی از دارالسلطنت هرات است :

استاد از میان نه حضرت بهزاد است
کسو داد هنر و ری بهالم داد است
کم زاد بسان مانس از میان در بهر

البته که بهزاد از و بهزاد است
استاد در طفولیت از پدر و مادر مانده و استاد میرک که کتبا پدر
پادشاه مرحوم سلطاحسین بوده او را برداشته تربیت نمود و در اندک
زمانی ترقی فرمود و کارش بجائی رسید که تا صورت نقش بسته همچو
او مصوری کس درین روز نگارندیده :

نسکها ر ذغالش بهچا بهک روی
به است از قلمم که میری میان نوی
اگر میانمی از وی خبر داشتی
از و طرح و انداز بهر داشتی
بود صورت مرغ او دلپذیر

چو مرغ میچا شده اوج گزیر
استاد از زمان عشرت نشان پادشاه کامران سلطان حسین میرزا
تا چند مدتی از اوایل سلطنت و پادشاهی . . . . . شاه طهماسب
در عرصه روزگار بودند و آثار معجز نگاران ایشان بسیار است فوئش در
دارالسلطنت هرات (۹۴۲) و در حوالی کوه مختار در حظیره بر نقش و نگار آن
مدفون است « همچنین دوست محمد در حالات هنروران و میرزا حیدر
دو غلات در قازبخ رشیدی چنانچه قبلا نوشته شد میرک مروی را استاد دومربی

(۱۳۶)

بهبود شناخته اند تنها مطلب تازه که بعد از نوشتن آن دو مقاله بدست آمده این است که ذوق صنعت گران اروپائی در نقاشی بهزاد خصوصاً در شبیه سازی او در آن وقت بی تاثیر نبوده و نمایندگان سیاسی که از اسپانیا و ایتالیا در سنه هشتم و نهم هجری بدر بار هرات آمده اند در پیشرفت این فن تاثیر کامل داشته اند و توجه خاصی که بنمایش حالت معنوی و مشخصات هر بیکر شده است سبب تقویر فاحشی در سبک شبیه سازی گردیده و بر نفوذ صنعت گران اروپائی گواهی میدهد چنانکه طرح یکی از کارهای (ژنیئل بلینی) در هرات بدست بهزاد رسیده و از روی آن تصویر بر مرد جوان را ساخته است پرده اصلی را «ژنیئل بلینی» در حدود سال ۸۸۵ هجری هنگام اقامت خویش در قسطنطنیه تهیه نموده است و امر وز در موزه «ایزابل استوارت کاردنر» نگهداری میشود تصویریکه با امضای بهزاد در دست است با پرده «بلینی» اختلاف داشته و سازه آن به تقلید صرف قناعت نکرده است و به عقیده صنعت شناسان این تصویر کار بهزاد که در موزه بستان است از بهترین نمونه های شبیه سازی مکتب هرات محسوب میشود.

(۱۳۷) در تاریخ رشیدی: وی شاگرد بهزاد است کارهای وی قریب با بهزاد است و در همان اسلوب کسی که مما رست بسیار کرده باشد درمی یابد که کارهای قاسم علی درشت تر است نسبت به کارهای بهزاد و اصل طرح وی بی اندام تر است»

(۱۳۸) در بن نسخه که در دست است و نسخه که در هرات متعلق با قای فکری است و نسخه که در کتابخانه نوائی در تاشکند دیدم همه کلمه قداق را نوشته اند باین نام کسی در دیگر ماخذ و مدارک مربوط باین عصر دیده

(۱۴۷)

و شناخته نشد شاید حافظ صبر قاق باشد که کما تیان با شتیاه و تصحیف قداق نوشته اند حافظ صابر قاق مثنوی مشهور و آوازه خوان ماهری بوده و سلطان علی مشهدی در یک نامه - بود نام او را در قطار دیگر هنر و دان هرات میبرد و هم ابوالفضل در دفتر اهل اکبر نامه و اسکندر بیگ مثنوی در تاریخ عالم آرا روذگری کرده اند و از بدیهه خوانی او در محفل همایون پادشاه مغلی در دربار هرات و تاثیر آن بران پادشاه بی تخت و تاج پناه برده سخن رانده اند.

(۱۴۴) میرعلی شیر در مجالس الففایس نوشته: استاد سید احمد غیچکی در حسن و جمال و سازندگی از بی نظیران زمان بوده چنانچه مولانا عبد الرحمن جامی این مطلع از برای او گفته:

صدای آن غیچکم گشت و شکل آن غیچکی

که شور مجلس عشا ق شد ز بر نمسکی
طبعش نیز بسیار خوب بوده است این مطلع اوست:

ایکه دانی خبر آمدن پیکانش

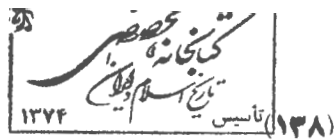
رفت از خاطر من باز بدل بنشانش

(۱۴۵) غیچک سازی است که آن را به هندی سارنگی گویند.
دکتر همک اندراج:

(۱۴۶) در واقعات باری: «از اهل نغمه هری دیگری شاه قلی غیچکی بود عراقی است بخراسان آمده و ساز مشق کرده ترقی کرد خیلی نقش و سرود کارها بست»

(۱۴۷) در شماره ۲۸ مجله پشتون باغ مورخه اول اسد ۱۳۲۴ شرح حال مفصلی از اسناد قل محمد شبرغانی بقلم نگارنده نوشته و نشر شده لهذا درین جا از تکرار آن صرف نظر شد.

(۱۴۸) در واقعات باری: «دیگر از اهل نغمه حسین هودی بود و عود را بمزمه می نواخت و چیزها به مزمه میگفت تارهای عود را بیکه کرده و

نواخته بود عیبش این بود که بسیار بنام می نواخت یکک بار شیپانی خان ساز نواختن می فرماید تکلف کرده بد می نوازدهم ساز خود را نیاورده ساز کار ناآمدی می آرد شیپانی خان فهمیده می فرماید که در همان صحبت گردنی بسیارش میزنند شیپانی خان در عالم یکک کار خوبی که دار داین است فی الواقع این چنین نازک مرد کان را ازین بیشتر سزای می باید داد»

(۱۳۹) نامش درست خوانده نشد محمد خوانده میشود وهم محسن بنا بر احتیاط نقطه گذاشته شد .

(۱۴۰) در مجالس النفایس : «از ولایت طیس است در علم ادوار صاحب وقوف و تصنیف نیک دارد این مطلع ازوست .

این نه داغیست که بر سینه سوزان من است

مهر عشقت که از بهر تو بر جان من است

در واقعات با بری : «از اهل نغمه دیگر شیخی نامی است عود را

و غیچک را هم خوب می نواخته از دوازده سبزه سالکی نی را خوب

می نواخته یک نوبت در صحبت بدیع الزمان میرزا یک کناری را خوب

می برآورد قل محمد از غیچک آن کار را برآورده نتوانست گفت : که غیچک

ساز ناقص است شیخی فی الحال غیچک را از دست قل محمد گرفته آن کار را

در غیچک خوب و پاکیزه می نوازدهم از شیخی یک چیز روایت کردند در نغمات

آن چنان مستحضر بوده که هر نغمه که می شنیده می گفته فلان پرده فلان

نی باین آهنگ است اما کار بسیار نه بسته یک دو نقشی ازو میگویند»

در تاریخ رشیدی : «استاد شیخی نامی جمیع سازها را از جمیع نواخته

اسفادان بهتر نواخته است چون نی فن وی است بان مشهور شده است .»

(۱۴۱) در نسخه کتبه بخانه ناسکند : باوریش .

خوانندگان گرامی قبل از مطالعه این کتاب غلطی‌های
ذیل را اصلاح و از اغلاط پریدگی حروف معذرت‌مان را بپذیرند

صفحه	سطر	غلط	صحیح
۲	۹	افشین	بشین
۳	۱	الاخبار	الاخبار
۷	۲۱	سلمیمان	سلمان
۱۰	۲۱	مان	از آن
۱۱	۱۱	کردار	کردار
۲۰	۲۰	زیده	زیده
۲۶	۱۵	افضای	افزای
۲۹	۹	شریف	شریف حضرت تشریف
۳۶	۲۱	منوط	منخرط
۴۲	۵	خان	جان
۴۲	۱۲	منوط	منخرط
۴۲	۲۴	مشغول	مشمول
۶۲	۲	برید	مزید
۶۴	۱۰	منصور	متصور
۷۱	۱۱	خان	خاک
۷۳	۳	غایت	غایت عنایت و
۷۶	۷	بقیه	بقعه
۷۷	۸	خلف	جنب
۹۳	۸	۶۰	۶۱
۹۹	۱۶	زمان و قدوة علمای زمان	علمای زمان
۱۰۳	۱۸	فاقمش	افادت رقمش
۱۱۶	۱۰	براق	عراق
۱۱۸	۳	کام	کان
۱۲۱	۲۴	طبلسی	طپسی
۱۲۸	۲۵	مقد	مقدس
۳۳	۲۰	قدرة	قدوة

